

ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

Από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ

Επιμέλεια

P. E. Easterling

Μετάφραση – επιμέλεια

Λίνα Ρόζη και Κώστας Βαλάκας

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2007

1995), και ιδιαίτερα το λήμμα που έχει γράψει στο *Oxford Classical Dictionary*, 3η έκδ. 1996· επίσης, H. S. Versnel, *Ter Unus. Inconsistencies in Greek and Roman Religion* I, Leiden (1990) κεφ. 2· R. Friedrich, «Everything to do with Dionysos?», μαζί με την απάντηση του R. Seaford, στον Silk (1996) 257-94. Ο Bremmer (1994) παρουσιάζει μία επισκόπηση της έρευνας γενικότερα για την αρχαία ελληνική θρησκεία· ο Burkert (1987) εξετάζει τις μυστηριακές λατρείες. Για τον Διόνυσο και το θέατρο βλ. πολύ πρόσφατα Winkler και Zeitlin (1990)· Bierl (1991)· Carpenter και Faraone (1993)· Seaford (1994)· Sourvinou-Inwood (1994). Εικονογραφία: Bérard και Bron (1989)· C. Gasparri, «Dionysos», *LIMC* III.1, 414-566 και III.2, 296-456.

SIMON GOLDHILL

Το κοινό της αθηναϊκής τραγωδίας

Ο πολιτισμός της κλασικής Ελλάδας ήταν πολιτισμός παραστάσεων. Προσέδιδε αξία στη δημόσια επίδειξη με ανταγωνιστικούς όρους σε μία ευρύτατη κλίμακα κοινωνικών θεσμών και πεδίων συμπεριφοράς. Το γυμναστήριο με τους αγώνες επίδειξης του ανδρισμού, το συμπόσιο με τις παραστάσεις ασμάτων και ρητορικών λόγων και το θέατρο γίνονται, με την εξάπλωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού σε όλο τον μεσογειακό κόσμο έπειτα από τον Μέγα Αλέξανδρο, σημεία-κλειδιά της ίδιας της ελληνικότητας. Τον πέμπτο αιώνα ο κυρίαρχος πολιτισμός της Αθήνας επιδρά ιδιαίτερα στην ανάπτυξη αυτών των θεσμών, και μπορεί να πει κανείς ότι ο πολιτισμός της Αθήνας ανακάλυψε το θέατρο. Αλλά και ως προς αυτό, όπως και σχεδόν από κάθε άποψη, η Αθήνα δεν είναι τυπική αρχαία ελληνική πόλη. Γιατί οι μοναδικοί θεσμοί της αθηναϊκής δημοκρατίας συνιστούν έναν ιδιαίτερο τύπο πολιτισμού παραστάσεων. Τα δικαστήρια και η Εκκλησία του Δήμου είναι οι μείζονες πολιτικοί θεσμοί της δημοκρατίας, οι μείζονες χώροι των συγκρούσεων και των συζητήσεων της πόλης, οι μείζονες οδοί που ακολουθούν οι πολίτες της στη διαδρομή τους προς τις θέσεις εξουσίας. Και τα δικαστήρια και η Εκκλησία του Δήμου συνεπάγονται μεγάλα ακροατήρια πολιτών, δημόσιες ρητορικές παραστάσεις ομιλητών και ψηφοφορίες, για να επιτευχθεί μία απόφαση και ένα αποτέλεσμα. Η δημοκρατία κατέστησε βασικά στοιχεία της πολιτικής της πρακτικής τον δημόσιο διάλογο, τη συλλογική λήψη αποφάσεων και τα κοινά για όλους καθήκοντα που απέρρεαν από τη συμμετοχική ιδιότητα του πολίτη. Το να είναι κανείς παρών σε ένα ακροατήριο, δεν ήταν απλώς ένα νήμα στον κοινωνικό ιστό της πόλης, ήταν θεμελιώδης πολιτική πράξη. Ο ιστορικός Θου-

κυδίδης παρουσιάζει τον Κλέωνα, έναν εξέχοντα πολιτικό του πέμπτου αιώνα, να αναφέρεται υποτιμητικά στους Αθηναίους με τη φράση *θεαταλ... τῶν λόγων* (3.38.4): η αθηναϊκή πολιτική ιδεολογία προέβαλλε με υπερφάνεια την ιδιαίτερη δέσμευση της δημοκρατίας να θέτει τα πράγματα *ἐς μέσον*, «στον χώρο του δημοσίου βίου, για να κριθούν». Μία συζήτηση για το κοινό της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας δεν πρέπει να υιοθετηθεί ως πλαίσιο τη σύγχρονη θεατρική εμπειρία, αλλά, αφ' ενός, το γεγονός ότι οι αξίες που συνδέονται με την έννοια της παράστασης είναι γενικότερα διαδεδομένες στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, αφ' ετέρου, και κυρίως, το συγκεκριμένο πλαίσιο της δημοκρατίας και των θεσμών της, βάσει του οποίου το να είναι κανείς παρών σε ένα ακροατήριο, σημαίνει προπαντός ότι *παίζει τον ρόλο του πολίτη της δημοκρατίας*.

Το κοινωνικό δράμενο και η συμμετοχή του κοινού

Το θέατρο ήταν μείζον πολιτικό γεγονός στο αθηναϊκό ημερολόγιο. Το ονομάζω «πολιτικό», όχι με τη στενή έννοια που το επίθετο «πολιτικός» χρησιμοποιείται συχνά σήμερα, αλλά με την ευρεία έννοια του «αναφερόμενου στη δημόσια ζωή της πόλης», την οποία ο Paul Cartledge περιέγραψε προηγουμένως σ' αυτόν τον τόμο: οι εορτές του θεάτρου ήταν θεσμοί, στο πλαίσιο των οποίων η ταυτότητα του πολίτη επιδεικνύεται, ορίζεται, διερευνάται, κρίνεται. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς από τις προετοιμασίες της εορτής, από τις τελετουργικές παραστάσεις που παισιώνουν τα θεατρικά έργα, αλλά και από τα ίδια τα έργα. Η σπουδαιότερη εορτή για το θέατρο είναι τα Μεγάλα Διονύσια, και θα εστιάσω κατ' αρχήν αυτή τη συζήτηση σε διάφορους τύπους δραστηριοτήτων της εορτής, για να δείξω ότι η έννοια της συμμετοχής του κοινού είναι ευρύτερα διαδεδομένη στα Μεγάλα Διονύσια.

Το πρόγραμμα των εκδηλώσεων τις ημέρες πριν από τις παραστάσεις των έργων δεν είναι εντελώς βέβαιο.¹ Περιλάμβανε πάντως: α) την περιφορά του αγάλματος του Διονύσου με προορισμό έναν ναό στον δρόμο προς τις Ελευθερές, ένα χωριό κοντά στην Αθήνα, και στη συνέχεια την επιστρο-

φή του στον περίβολο του θεάτρου στην Αθήνα, όπου τελούνταν θυσίες με παραστάσεις ύμνων. Τον δεύτερο αιώνα π.Χ. οι έφηβοι – νεαροί άντρες, που σύντομα επρόκειτο να έχουν τη θέση του ενήλικα επιστήμωτος και πλήρη καθήκοντα ως πολίτες – έπαιζαν μείζονα ρόλο σ' αυτό το τελετουργικό, και πολλοί επιστήμονες έχουν δεχτεί ότι αυτή η ομάδα των Αθηναίων είχε τον ίδιο ρόλο και τον πέμπτο αιώνα. β) Τουλάχιστον από το 444 π.Χ. υπήρχε ο *προάγων*, μία τελετή, στην οποία γινόταν η δημόσια παρουσίαση των θεατρικών συγγραφέων και συντελεστών και η αναγγελία του θέματος των θεατρικών έργων. Δεν είναι σαφές ποιο ήταν το κοινό της εκδήλωσης, αλλά ο Πλάτων αναφέρει πως αυτή η υπόθεση εκνεύριζε τον θεατρικό συγγραφέα Αγάθωνα (*Συμπόσιο* 194a-b). γ) Τον προάγονα ακολουθούσε το θέαμα μιας μαζικής τελετουργικής *πομπής*, όπως λεγόταν, που κατέληγε με τη θυσία ταύρων στο ιερό του Διονύσου. Η πομπή αυτή ήταν ιδιαίτερα επιβλητική. Το τελετουργικό της πομπής προέβλεπε ποικίλα ιερά αντικείμενα και προσφορές, που μετέφεραν διάφοροι εκπρόσωποι. Ένα νέο κορίτσι ευγενούς καταγωγής είχε επιλεγεί, παραδείγματος χάριν, για να μεταφέρει ένα χρυσό κάνιστρο με προσφορές: άλλοι κρατούσαν καρβέλια ψωμιού για τελετουργική χρήση, όπως και φαλλούς, που συνδέονται συχνά με τη διονυσιακή λατρεία (πβ. παραπάνω κεφ. 2). Ξένοι μέτοικοι και πολίτες προχωρούσαν με βηματισμό, φορώντας επίσημα ενδύματα. Έτσι και πολίτες χωρίς ιδιαίτερο ρόλο στις εορτές μπορούσαν να λάβουν μέρος στην πομπή. δ) Την πομπή ακολουθούσε ίσως ο *κάμος*, ένα εορταστικό γλέντι, παρ' όλο που δεν είναι βέβαιο εάν ήταν ξεχωριστή εκδήλωση από την πομπή ή εάν απλώς έτσι περιγράφεται το λιγότερο επίσημο τελευταίο μέρος της πομπής και της θυσίας.

Αυτές οι εναρκτήριες εκδηλώσεις απασχολούσαν συνεπώς πολλούς Αθηναίους, είτε ως επιλεγμένους εκπροσώπους συγκεκριμένων τάξεων ή ομάδων της πόλης, είτε, γενικότερα, ως κατοίκους της Αθήνας. Καθώς η πομπή προχωρούσε προς τη θυσία και το γλέντι, τον *κάμο*, τα όρια που διαχώριζαν τους θεατές από τους συμμετέχοντες πρέπει να ήταν όλο και περισσότερο δυσδιάκριτα. Η εορτή είναι για τους Αθηναίους ως ενιαίο σώμα, και ως ενιαίο σώμα συμμετέχουν.

Αυτή η διαδικασία συμμετοχής και επίδειξης συνεχίζεται και στο θέατρο. Πριν από τις παραστάσεις των έργων, τουλάχιστον από τα μέσα του πέμπτου αιώνα, γίνονταν τέσσερις τελετές με προφανή σπουδαιότητα:² α) Οι

1. Λεπτομέρειες και πηγές για τις τελετουργίες που αναφέρονται στη συνέχεια: βλ. Pickard-Cambridge (1988).

2. Λεπτομέρειες και πηγές για τις τελετουργίες αυτές: βλ. Goldhill (1990α).

δέκα στρατηγοί, οι ηγετικές στρατιωτικές και πολιτικές προσωπικότητες του κράτους, προσέφεραν σπονδή. Στο εορταστικό ημερολόγιο αυτοί οι αιρετοί αξιωματούχοι πολύ σπάνια πράγματι ενεργούσαν μαζί ως ομάδα στη διάρκεια τέτοιας τελετής. Αυτό τονίζει με έμφαση την ισχύ και την οργάνωση της πόλης, υπό την αιγίδα της οποίας παρουσιάζεται η εορτή. β) Ένας κήρυκας ανακοίνωνε τα ονόματα των πολιτών οι οποίοι είχαν προσφέρει ιδιαίτερη ευεργεσία στο κράτος και είχαν τιμηθεί με στέφανο για τις υπηρεσίες τους. Σύμφωνα με τον ρήτορα Αισχίνη, στην ίδια αυτή περίπτωση γίνονταν κάποτε και άλλες ανακοινώσεις: ανακοίνωναν, φέρ' ειπείν, κηρύγματα για την απελευθέρωση δούλων ή τιμητικές διακρίσεις από ξένες πόλεις, ωστόσο ψηφίστηκε ένας νόμος που έθετε τον περιορισμό να γίνονται τέτοιες ανακοινώσεις μόνον για εκείνους τους οποίους η πόλη είχε τιμήσει δημόσια (Αισχίνης 3.41-7). Και πάλι το πολιτικό πλαίσιο της πόλης προβάλλεται φανερά. γ) Πινόταν η επίδειξη του φόρου από τα κράτη της αθηναϊκής ηγεμονίας, όπου περιέφεραν όλες τις χρηματικές εισφορές στο θέατρο – μία τελετή που γίνεται προς δόξαν της Αθήνας ως στρατιωτικής και πολιτικής δύναμης. δ) Πινόταν μία παρέλαση εφήβων, οι πατέρες των οποίων είχαν πέσει μαχόμενοι υπέρ του κράτους. Αυτά τα ορφανά παιδιά ανατρέφονταν και εκπαιδεύονταν με έξοδα του κράτους, και, όταν έφταναν στην ηλικία να γίνουν άντρες, παρουσιάζονταν στο θέατρο με πλήρη στρατιωτική πανοπλία και έδιναν όρκο, υποσχόμενοι ότι θα πολεμήσουν και θα πεθάνουν για την πόλη, όπως οι πατέρες τους πριν από εκείνους. Το καθήκον του πολίτη προς το στρατιωτικό κράτος παρουσιάζεται με τελετουργικό τρόπο.

Καθεμία από αυτές τις τελετές προωθεί και προβάλλει με διαφορετικούς τρόπους την ιδέα και το ιδανικό της συμμετοχής του πολίτη στο κράτος, καθώς και την εικόνα της ισχύος της πόλης των Αθηνών. Κάθε τελετή εκμεταλλεύεται την πολιτική ευκαιρία προς δόξαν της πόλης. Στο κοινό των θεατρικών έργων συγκαταλέγονταν και όσοι είχαν διακριθεί στις τελετές πριν από τα έργα, και αυτή η ειδική περίπτωση στο θέατρο ενείχε τη δυναμική να αποτελέσει έντονα φορτισμένη στιγμή της πολιτικής ζωής της πόλης. Ο αγώνας που διεξήγαγαν με πικρές συνέπειες ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης εξαιτίας της πολιτικής τους διένεξης το 330, ήταν, κατά τα φαινόμενα, για το θέμα της προσφοράς ενός στεφάνου στον Δημοσθένη στο θέατρο το 336 (βλ. Δημοσθένη *Περί του στεφάνου*: Αισχίνη *Κατά Κτησιφώντος*), και ο λόγος του Δημοσθένη *Κατά Μειδίου* οφείλεται στο γεγονός ότι ο Μειδίας έδωσε γροθιά στον Δημοσθένη μέσα στο θέατρο (πβ.

προηγούμενους κεφ. 1 σ. 50). Η αναφορά του Δημοσθένη στην εμφάνιση του Μειδία στα Διονύσια δείχνει εύστοχα πώς η έννοια της προσωπικής τιμής διακυβεύεται ενώπιον του σώματος των πολιτών (*Κατά Μειδίου* 226): «Όσοι από σας ήσασταν θεατές στα Διονύσια, σφυρίζατε και κραυγάζατε εναντίον του, καθώς έμπαινε στο θέατρο, και όλα τα σημεία που υπάρχουν για να εκφράσουν το μίσος, τα χρησιμοποιήσατε...». Η περιγραφή της σκηνής από τον ρήτορα βρίθει από όρους της γλώσσας του θεάτρου, καθώς το κοινωνικό δρώμενο με τον Μειδία στο θέατρο γίνεται θέμα περαιτέρω συζήτησης στη σκηνή του δικαστηρίου. Το θέατρο ήταν ένας χώρος στον οποίο όλοι οι πολίτες ήταν ηθοποιοί – καθώς η ίδια η πόλη και οι εξέχοντες πολίτες της επιδεικνύονταν.

Ο ρόλος του χορηγού παρουσιάζεται με πολλούς τρόπους στα αρχαία ελληνικά κείμενα – άλλοτε απλώς ως μορφή φορολογίας των πλουσίων προς όφελος των φτωχών, άλλοτε ως η τέλεια ευκαιρία των πλουσίων να προσφέρουν τις ευεργεσίες τους στην πόλη, όπως όφειλαν να κάνουν όλοι οι καλοί πολίτες – είναι πάντως σαφές ότι η ιδιότητα του χορηγού προσέφερε μία ξεχωριστή ευκαιρία να αποκτήσει κανείς δόξα, εκτιθέμενος στο βλέμμα των πολιτών.³ (Ο Δημοσθένης ήταν χορηγός του διθυραμβικού χορού της φυλής του, όταν ο Μειδίας τον χτύπησε: εξ ου η έντονα φορτισμένη αλλά και δημόσια αντίδραση που είχε προκαλέσει η χειροδικία.⁴) Τα προφανή έξοδα για τα πλουσιοπάροχα κοστούμια, η πιθανότητα της νίκης στο πλαίσιο των αγώνων, άρα και του εορτασμού της, η επιβλητική προσωπική εμφάνιση μπροστά στη σύναξη ολόκληρης της πόλης, χάριζαν στον χορηγό μία λαμπρή ευκαιρία για αυτοπροβολή. Αναπόφευκτα, λοιπόν, ακούμε να λένε για τον Αλκιβιάδη, τον πολίτη του πέμπτου αιώνα που ξεχώριζε περισσότερο στα μάτια των πολιτών, πώς παρήλαυνε, φορώντας πορφύρα, μπροστά στους κατάπληκτους πολίτες, και – από τους εχθρούς του – πόσο προσβλητική ήταν η αλαζονική συμπεριφορά του προς τους κριτές και προς άλλους πολίτες στους θεατρικούς αγώνες (Δημοσθένης 21.143: Αθήναιος 12.534c: Ανδοκίδα *Κατά Αλκιβιάδου* 20-4). Τα Μεγάλα Διονύσια ήταν μία εορτή στην οποία συναγωνίζονταν άντρες, όχι απλώς και μόνον στα θεατρικά έργα ή στους

3. Η υπό δημοσίευση εργασία του Peter Wilson περιέχει πλήρη ανάλυση του ζητήματος. [Σ.τ.μ. Το τότε υπό έκδοση βιβλίο του Wilson για τη χορηγία εκδόθηκε το 2000. Πβ. σ.τ.μ. σ. 13.]

4. Βλ. Wilson (1991).

διθυραμβικούς χορούς, αλλά και ως χορηγοί στους αγώνες για μία θέση με κύρος μέσα στην πόλη.

Συνεπώς, η σπουδαιότερη εορτή στην οποία παρουσιάζεται το δράμα είναι και η ίδια ένα κοινωνικό δρώμενο. Το κοινό συμμετέχει σ' αυτό το δρώμενο ως το σώμα ενώπιον του οποίου και διά του οποίου κατασκευάζεται το διακεκριμένο κύρος διακεκριμένων πολιτών. Όπως η πόλη και οι πολίτες της επιδεικνύονται σε τελετές επί σκηνής στα Μεγάλα Διονύσια, έτσι και το κοινό αποτελεί τον παράγοντα που μπορούμε ίσως να ονομάσουμε «βλέμμα των πολιτών».

Το κοινό είναι η Πόλη

Ο αριθμός των θεατών σ' αυτό το κοινό που το αποτελούσαν πολίτες, εκτιμάται από τους επιστήμονες αντίστοιχα με το μέγεθος του θεάτρου – το εγχείρημα γίνεται δυσκολότερο, καθώς το θέατρο ανακατασκευάστηκε λίθινο από τον Λυκούργο μεταξύ 338 και 330 π.Χ. Υπολογίζεται συνήθως και ευλόγως ένας αριθμός μεταξύ δεκατεσσάρων και δεκαεπτά χιλιάδων θεατών. Στο Συμπόσιο 175e ο Πλάτων λέει πως ο Αγάθων κέρδισε τη νίκη στους τραγικούς αγώνες «μπροστά σε μάρτυρες περισσότερους από τριάντα χιλιάδες Έλληνες». Αυτή η δήλωση αποδεικνύει περισσότερο το κύρος και τη δημόσια αναγνώριση των Μεγάλων Διονυσίων παρά τον πιθανό αριθμό των θεατών. Η υπερβολή του Πλάτωνα είναι πιθανόν εν μέρει τουλάχιστον να οφείλεται στη χρήση του συμβατικού –και όχι εντελώς απίθανου– αριθμού των τριάντα χιλιάδων για το σύνολο των πολιτών στην Αθήνα. Γιατί, όποια και να ήταν τα πραγματικά δεδομένα για τους αριθμούς των θεατών και τη σύνθεση του κοινού, έλεγαν επανειλημμένα πως «όλη η πόλη» ήταν στο θέατρο, ή, με πιο μεγαλοπρεπή τρόπο έκφρασης, πως ήταν «όλη η Ελλάδα».

Η επίσημη σύναξη ακόμη και δεκατεσσάρων χιλιάδων πολιτών, εντούτοις, σημαίνει πως τα Μεγάλα Διονύσια είναι το μεγαλύτερο ενιαίο σώμα συναθροισμένων πολιτών όχι μόνο στο πλαίσιο του αθηναϊκού ημερολογίου, αλλά και σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αν εξαιρέσουμε ίσως τους Ολυμπιακούς Αγώνες (για τους οποίους δεν είναι εύκολο να βρεθούν αριθμοί συμμετοχής), ή ορισμένες σημαντικές μάχες. Τον πέμπτο αιώνα η Εκκλησία του Δήμου συγκέντρωνε περίπου έξι χιλιάδες πολίτες, οι οποίοι περιγράφονται επίσης συχνά με τους όρους «η πόλη» ή «όλη η πόλη», και τα

δικαστήρια επέλεγαν ενόρκους από έναν κατάλογο έξι χιλιάδων πολιτών: ο αριθμός των ενόρκων άλλαζε από δικαστήριο σε δικαστήριο και από δίκη σε δίκη, αλλά ήταν σαφώς μεγαλύτερος από τα σημερινά σώματα ενόρκων – ο μικρότερος αριθμός που γνωρίζουμε είναι διακόσιοι, ο μεγαλύτερος έξι χιλιάδες.⁵ Το μόνο γεγονός που προσεγγίζει σε κλίμακα συμμετοχής και σε μεγαλοπρέπεια τα Μεγάλα Διονύσια, είναι τα Μεγάλα Παναθήναια, η εορτή που διεξαγόταν κάθε τέσσερα χρόνια. Τα Παναθήναια ήταν, όπως υποδηλώνει το όνομά τους, εορτή όλης της Αθήνας, και η κεντρική εκδήλωση ήταν μία τεράστια πομπή προς τον Παρθενώνα, στην οποία εκπροσωπούσαν όλες οι κοινωνικές ομάδες της πόλης. Αυτή η πομπή εικονίζεται στη ζωφόρο του Παρθενώνα.⁶ Η πομπή ακολουθούσαν από αθλητικούς, μουσικούς και ποιητικούς αγώνες, στους οποίους συναγωνίζονταν ανταγωνιστές απ' όλη την Ελλάδα (και στα Παναθήναια υπάρχει ένα στοιχείο πανελληνισμού). Αυτό το αξιόλογο θέαμα, όπως και τα Μεγάλα Διονύσια, προέβαλλε και προωθούσε μία ένδοξη εικόνα της πόλης των Αθηνών ως πόλης – επιδείκνυε την πόλη ως πόλη στον έξω κόσμο και στον εαυτό της.⁷ Όμως, ακόμη και στα Παναθήναια δεν υπήρχε η δυνατότητα συγκέντρωσης της προσοχής που προσέφεραν ο σκηνικός χώρος και το τεράστιο ακροατήριο των πολιτών. Η κλίμακα και μόνο της συμμετοχής στα Μεγάλα Διονύσια προσδίδει στο κοινωνικό δρώμενο αυτής της εορτής εξαιρετικά μεγάλη σπουδαιότητα.

Είναι βέβαιο ότι η μεγαλύτερη πλειονότητα αυτού του τεράστιου κοινού αποτελούνταν από αθηναίους πολίτες, ενήλικες πολιτογραφημένους άντρες. Πολλά κείμενα αντιμετωπίζουν το «αυθεντικό ή προβλεπόμενο» κοινό της τραγωδίας ως το συλλογικό σώμα των πολιτών. Θα συζητήσω τις επιπτώσεις, όταν εξετάσω τα ζητήματα της ανταπόκρισης του κοινού και του διδακτικού περιεχομένου της τραγωδίας. Στο σημείο αυτό όμως, θα εξετάσω, πρώτον, πώς είναι οργανωμένο το σώμα των πολιτών μέσα στο θέατρο, και δεύτερον, τα άλλα πρόσωπα που βρίσκονται στο ακροατήριο.

Στα αρχαία ελληνικά θέατρα οι θέσεις κατανέμονται σε σφηνοειδείς χώρους με καθίσματα, τους οποίους ονόμαζαν *κερκίδες*, και ήδη πριν ο Λυκούργος ανοικοδομήσει το θέατρο, οι θέσεις ήταν μοιρασμένες με εκκλη-

5. Βλ. MacDowell (1978) 36-40.

6. Βλ. Osborne (1986).

7. Συζήτηση και βιβλιογραφία: βλ. Goldhill (1991) 171-85.

κτικό τρόπο.⁸ Ένας συγκεκριμένος χώρος καθισμάτων, που ονομαζόταν *το βουλευτικόν*, προοριζόταν για τα μέλη της βουλής, του εκτελεστικού συμβουλίου των πεντακόσιων πολιτών, που προετοίμαζαν και υλοποιούσαν το έργο της Εκκλησίας του Δήμου, η οποία ασκούσε την πολιτική (Αριστοφάνη *Όρνιθες* 794 με το αρχαίο Σχόλιο· *Ειρήνη* 887). Οι πεντακόσιοι αυτοί πολίτες εκλέγονταν με κλήρο, όπως οι περισσότεροι αξιωματούχοι στη δημοκρατική Αθήνα, και υπήρχε υποχρεωτικά μία γεωγραφική κατανομή των βουλευτών, εφόσον η καθεμία από τις δέκα φυλές προσέφερε πενήντα βουλευτές. Εδώ αξίζει να θυμηθούμε ότι οι διθυραμβικοί αγώνες γίνονται μεταξύ χορών, καθένας από τους οποίους αποτελείται από πενήντα εκπροσώπους κάθε φυλής, και ότι κάθε φυλή είχε επίσης την υποχρέωση να παραδίδει έναν κατάλογο ονομάτων, από τον οποίο επιλέγονταν οι κριτές του αγώνα, ένας από κάθε φυλή, με κλήρο. Αυτές οι οργανωτικές αρχές, ιδίως οι ειδικές θέσεις για τα μέλη της βουλής, προβάλλουν, αφ' ενός, το κύρος των αξιωματούχων του δημοκρατικού κράτους και, αφ' ετέρου, την επίσημη κοινωνικοπολιτική οργάνωση του δήμου.

Είναι επίσης σαφές ότι οι έφηβοι τους οποίους έβαζαν να παρελάσουν ως ορφανά παιδιά του πολέμου, είχαν ειδικές τιμητικές θέσεις (Αισχίνης 3.154): αρχαία σχόλια στον Αριστοφάνη και ο Πολυδεύκης, πολύ μεταγενέστερες πηγές και οι δύο, μας αναφέρουν ότι οι έφηβοι ως ομάδα είχαν ειδικές θέσεις (Πολυδεύκη *Λεξικόν* 4.122, βλ. επίσης Ησύχιο στο λήμμα *βουλευτικός* αρχαία σχόλια στους *Όρνιθες* 794 του Αριστοφάνη). Αυτό συνάδει και με τον ιδιαίτερο ρόλο που έχουν οι έφηβοι στα Διονύσια, κατά τη μεταφορά του αγάλματος του θεού και την εναρκτήρια θυσία, ο οποίος μαρτυρείται επίσης μόνο από μεταγενέστερες επιγραφικές πληροφορίες, όπως έχω ήδη αναφέρει. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο χαρακτήρας των επίσημων θεσμών που αφορούσαν τους εφήβους άλλαζε, σημαίνει ότι δεν είναι σοφό να δεχθούμε πως ό,τι ίσχυε τον δεύτερο αιώνα π.Χ., ίσχυε και για τον πέμπτο αιώνα. Έτσι δεν μπορούμε να δεχθούμε με βεβαιότητα ότι το σύνολο της ομάδας των εφήβων είχε ειδικές θέσεις. Εντούτοις, είναι τουλάχιστον σαφές ότι οι θέσεις που διατίθενται ειδικά στους εξαιτίας του πολέμου ορφανούς εφήβους, ξεχωρίζουν –τελετουργικά και χωροταξικά– μία ομάδα από εκείνους οι οποίοι πρόκειται σύντομα να αναλάβουν πλήρη τα καθήκοντά τους ως πολίτες.

8. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Winkler (1990β) 37-42, αν και εκφράζει υπερβολικές απόψεις.

Υπάρχουν επίσης λόγοι να υποθέσουμε ότι ένας ιδιαίτερος χώρος καθισμάτων προοριζόταν ξεχωριστά για κάθε φυλή. Υπάρχουν τρία στοιχεία τεκμηρίωσης για την υπόθεση αυτή.⁹ Πρώτον, υπάρχουν (και πάλι) πολύ μεταγενέστερες επιγραφικές πληροφορίες, που αποδεικνύουν ότι την εποχή του Αδριανού, περίπου τετρακόσια χρόνια μετά τον θάνατο του Σοφοκλή, οι κερκίδες προοριζόταν για συγκεκριμένες φυλές. Γίνεται συχνά δεκτό πως αυτό ενδέχεται να αντανakλά και προγενέστερη πρακτική. Δεύτερον, το σημαντικότερο, έχουν διασωθεί εισιτήρια του θεάτρου, μολύβδινα αντίτιμα τα οποία χρονολογούνται από τον τέταρτο αιώνα ή νωρίτερα, και φέρουν επιγραφές με ονόματα φυλών.¹⁰ Αυτό υποδηλώνει ίσως ότι η ένταξη στις φυλές είχε σημασία για τον διακανονισμό των θέσεων, και από μία πρώιμη περίοδο μάλιστα. Τρίτον, ελάχιστα χρήσιμο, το απόσπασμα μιας κωμωδίας του Άλεξη με τίτλο *Γυναικοκρατία*, το οποίο παρουσιάζει τη γυναίκα που μιλάει να παραπονιέται, επειδή είναι υποχρεωμένη να καθίσει «στην τελευταία κερκίδα», σαν να ήταν ξένη (Άλεξης απόσπ. 41): το απόσπασμα φαίνεται να υποδηλώνει πως οι ξένοι είχαν ειδικό χώρο καθισμάτων. Αυτό μπορεί να υπονοεί ότι υπήρχαν ειδικά καθορισμένοι χώροι καθισμάτων, αλλά χωρίς συμφραζόμενα το απόσπασμα παραμένει αινιγματικό. Παρ' όλο που και πάλι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, η υπόθεση του ορισμού των θέσεων κατά φυλές αντικατοπτρίζει έντονα και άλλες πλευρές της διοργάνωσης της εορτής που σχετίζονται με τις φυλές, καθώς και τη χωροταξική αναπαράσταση της διάκρισης των κοινωνικοπολιτικών ομάδων στην εορτή.

Υπήρχαν επίσης τιμητικές θέσεις, *προεδρία*, στις μπροστινές σειρές των χώρων των καθισμάτων. Προοριζόταν για συγκεκριμένους ιερείς, αξίζει να σημειώσουμε τους ιερείς του Διονύσου, και για συγκεκριμένους επισήμους. Στη δημοκρατική Αθήνα υπήρχε φανερή ένταση μεταξύ, αφ' ενός, της συλλογικής προσπάθειας, της ιδεολογίας της ισότητας των πολιτών και της υπεροχής του κράτους έναντι του ατόμου και, αφ' ετέρου, της επιθυμίας του ενός να τιμάται ως άτομο από τους άλλους, της φανερής προσωπικής επίδειξης και της οικογενειακής υπερηφάνειας. Αυτή τη βασική δυναμική της αθηναϊκής κοινωνικής ζωής την αποδίδει με δραματικό τρόπο η δυναμική της κατανομής του κοινού στον χώρο, όπου υπήρχαν διακριτές ομάδες

9. Βλ. Winkler (1990β) 39-41, που ακολουθεί τον Pickard-Cambridge (1988) 270.

10. Βλ. Pickard-Cambridge (1988) 270-2.

πολιτών και ξεχώριζαν από τις τιμητικές θέσεις τους ορισμένες ομάδες ή άτομα, που είχαν κύρος ή παρευρίσκονταν ως εκπρόσωποι. Όπως το κοινό των Μεγάλων Διονυσίων αποτελεί «το βλέμμα των πολιτών», αντίστοιχα, το κοινό κάθεται με τρόπους διάταξης των θέσεων οι οποίοι αποδίδουν τον χάρτη της συγκρότησης του σώματος των πολιτών. Τα Μεγάλα Διονύσια, από τελετουργική και χωροταξική άποψη, επιδεικνύουν την πόλη.

Τί συνέβαινε όμως με όσους δεν ήταν πολίτες; Ποιοι και πόσοι, από αυτούς που δεν ήταν πολίτες, παρακολουθούσαν θεατρικές παραστάσεις; Ορισμένες από τις απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα είναι ευνόητες, άλλες ενέχουν σημαντική διχογνωμία. Υπάρχουν τέσσερις ομάδες να εξεταστούν, οι ξένοι, οι ξένοι μέτοικοι, οι δούλοι και οι γυναίκες. Θα εξετάσω κάθε ομάδα με τη σειρά.

Ξένοι ήταν σαφώς παρόντες στα Μεγάλα Διονύσια, και είναι πιθανό ότι οι αριθμοί αυξάνονταν, ιδίως από γειτονικά κράτη, καθώς η φήμη της εορτής εξαπλωνόταν και το θέατρο άρχισε να αποφέρει μεγάλο κεφάλαιο στον τομέα του πολιτισμού (βλ. προηγούμενος κεφ. 1). Δεν υπάρχουν, ωστόσο, ουσιαστικές μαρτυρίες για τους αριθμούς συμμετοχής των ξένων – η ρητορική, που διακηρύσσει ότι οι εκδηλώσεις στα Διονύσια γίνονταν «μπροστά σε όλη την Ελλάδα», δεν μπορεί ασφαλώς να εκληφθεί ως ένδειξη ότι συμμετείχε ένας πολύ μεγάλος αριθμός ξένων. Είτε υπήρχε ξεχωριστό τμήμα με θέσεις για τους ξένους (όπως υπονοεί το απόσπασμα του Άλεξη), είτε όχι, δεν έχουμε ιδέα με ποια διευθέτηση γινόταν η είσοδος τους στο θέατρο. Ανεξαρτήτως του αριθμού όλων των ξένων οι οποίοι ήταν παρόντες, τα Διονύσια χρησίμευαν επίσης ιδίως για να τιμήσουν ξένους επισήμους¹¹ ή ευεργέτες του κράτους· αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις σήμαινε ότι απέδιδαν τιμές προς τους ξένους πρέσβεις στις προεδρίες, οι οποίοι παρακολουθούσαν να περιάγεται στο θέατρο ο φόρος που οι ίδιοι ήταν υποχρεωμένοι να προσκομίσουν. Αυτή την αίσθηση της διεθνούς επίδειξης της πόλης στα Διονύσια ο Αριστοφάνης την αντιπαραβάλλει με τα Αθήναια, μία δευτερεύουσα θεατρική εορτή,¹² στην οποία, όπως το έθετε ένας από τους ήρωές του, «ξένοι δεν είναι ακόμη παρόντες... είμαστε μόνο εμείς» (*Αχαρνείς* 502-7). Η δήλωση αυτή περί της παντελούς απουσίας των

11. Βλ. Αισχίνη 3.76, όπου αναφέρεται ότι το κοινό αποδοκίμασε με σφυρίγματα τον Δημοσθένη εξαιτίας της δουλικής συμπεριφοράς του προς τους μακεδόνες πρέσβεις.

12. Λεπτομέρειες για τα Αθήναια: βλ. Pickard-Cambridge (1988) 25-42· πβ. προηγούμενος κεφ. 1.

ξένων από τα Αθήναια δεν είναι απαραίτητο να ερμηνευθεί κατά γράμμα· δείχνει όμως ότι η αυξημένη συνειδητοποίηση της παρουσίας των ξένων στο κοινό των Μεγάλων Διονυσίων, ιδίως των επίσημων εκπροσώπων ξένων κρατών, ενίσχυε την αίσθηση πως αυτή η εορτή ήταν ένα πεδίο δημόσιας αυτοσυνειδητοποίησης και αυτοπροβολής της πόλης και των πολιτών στον μέγιστο δυνατό βαθμό.

Μέτοικοι –οι ξένοι κάτοικοι, που δεν ήταν πολίτες– ήταν επίσης παρόντες και στα Διονύσια και στα Αθήναια. Δεν είναι γνωστό εάν είχαν ειδικές θέσεις, αλλά οι αθηναίοι συγγραφείς τους ξεχωρίζουν, ειδικά με την έννοια ότι ήταν παρόντες ως ενιαία ομάδα, όπως και στα Μεγάλα Παναθήναια και στην πομπή των Διονυσίων, στην οποία πιθανόν προχωρούσαν με βήμα, φορώντας επίσημα ενδύματα.¹³ Και πάλι, δεν έχουμε μαρτυρίες που να αναφέρουν με ποια διευθέτηση γινόταν η είσοδος τους στο θέατρο, ή πόσοι μέτοικοι παρακολουθούσαν τις παραστάσεις.

Με τους δούλους και τις γυναίκες μπαίνουμε σε περισσότερο αμφιλεγόμενα ζητήματα. Λέγεται συχνά ότι οι δούλοι μπορούσαν οπωσδήποτε να παρακολουθήσουν τα Διονύσια, αν και πάντοτε θεωρείται δεδομένο επίσης ότι δεν πήγαιναν πολλοί. Μία επιγραφή δηλώνει ότι οι «βοηθοί της βουλής» –οκτώ δούλοι με δημόσια καθήκοντα– είχαν ειδικές θέσεις στο θέατρο, ενδεχομένως μαζί με τα μέλη της βουλής.¹⁴ Υπάρχουν, εντούτοις, μόνο τρία στοιχεία τεκμηρίωσης που αφορούν άλλους δούλους, και κανένα από αυτά δεν μας οδηγεί κατ' ανάγκη σε συμπεράσματα, μολονότι και τα τρία χρονολογούνται από τον τέταρτο αιώνα π.Χ. Το πρώτο χρησιμοποιείται και στην υπόθεση της παρουσίας των γυναικών στα Διονύσια. Στον *Γοργία* του Πλάτωνα (501e-502d) ο Σωκράτης προβάλλει το επιχείρημα ότι η μουσική και η ποίηση, αντίθετα με τη φιλοσοφία, αποσκοπούν στην ηδονή του κοινού και όχι στην εκπαίδευσή του· και ότι ακόμη και η τραγωδία, η πιο σοβαρή μορφή τέχνης, είναι ένας τύπος «δημαγωγίας». Το επιχείρημα είναι μέρος μιας εξαιρετικά ρητορικής επίθεσης εναντίον της «ρητορικής», όπου η ποίηση και το δράμα εξομοιώνονται με τη ρητορική. Ο Σωκράτης ολοκληρώνει την κριτική του για τις τέχνες ως εξής: «Άρα έχουμε πλέον

13. Βλ. Σούδα στο λήμμα *άσκοφορέιν*.

14. Βλ. Pickard-Cambridge (1946) 20· ένας λίθος από το θέατρο του ύστερου πέμπτου αιώνα φέρει την επιγραφή *ΒΟΛΗΣ ΥΠΗΡΕΤΟΝ*, «των υπηρετών της βουλής». Προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η επιγραφή δεν αναφέρεται πούθενά στις βασικές συζητήσεις για την παρουσία των δούλων στο θέατρο.

ανακαλύψει έναν τύπο ρητορικής, ο οποίος απευθύνεται σ' έναν τέτοιο όχλο (πρός δήμον), που τον απαρτίζουν παιδιά και γυναίκες και άντρες μαζί, και δούλοι και ελεύθεροι, έναν τύπο ρητορικής, που δεν τον θαυμάζουμε και πολύ· γιατί είπαμε πως είναι ένα είδος κολακείας (κολακικήν)». Μολονότι η τραγωδία είναι το τελευταίο και δυσκολότερο παράδειγμα του Σωκράτη, το συμπέρασμά του δεν είναι μόνο για την τραγωδία (και δεν περιέχει απολύτως καμία νύξη για το πλαίσιο της παράστασης): ενδιαφέρεται περισσότερο για τις τέχνες στο σύνολό τους ως μορφές δημιουργίας. Το συμπέρασμά του δεν υπονοεί ένα κοινό δούλων (ή γυναικών) στην περίπτωση της τραγωδίας: ο Σωκράτης στηλιτεύει περισσότερο την έλλειψη συγκεκριμένων κριτηρίων και τον αμοραλισμό (κολακεία) ενός είδους ρητορικής που το μόνο το οποίο μπορεί να προσφέρει στο κοινό του είναι η ηδονή· η αποτυχία αυτού του τύπου (δημοκρατικής) ρητορικής να διακρίνει καθαρά τα διαφορετικά είδη ακροατηρίων, ή να αναγνωρίσει με ποια διαδικασία ένα κοινό ενδέχεται να βελτιωθεί, εκφράζεται με τυπικό αρχαίο ελληνικό (αριστοκρατικό) τρόπο, καθώς υποδεικνύεται ότι η ρητορική αυτού του τύπου αναμειγνύει ιεραρχημένες κοινωνικές κατηγορίες, ενώ κανονικά παραμένουν διακριτές (ενήλικας/παιδί, άντρας/γυναίκα, δούλος/ελεύθερος).

Το δεύτερο στοιχείο τεκμηρίωσης είναι από τον Θεόφραστο, ο οποίος στο έργο του *Χαρακτήρες* (9.5) χαρακτηρίζει τον «αναισχυντο άνθρωπο» ως έναν τύπο που θα αγόραζε εισιτήρια για ξένους, ύστερα όμως θα πήγαινε στην παράσταση των έργων «τους γιους του και τον παιδαγωγό τους». Ότι θα πήγαινε έναν δούλο στο θέατρο, μπορεί, ωστόσο, να είναι στοιχείο της «αναισχυντίας» αυτού του χαρακτήρα – «και τον παιδαγωγό τους!» – δηλαδή παράβαση μάλλον παρά κανόνας που ίσχυε στην πράξη στην Αθήνα. Το τρίτο και λιγότερο σημαντικό χωρίο προέρχεται από τον Αισχίνη, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα παλαιότερα χρόνια οι πολίτες αξιοποιούσαν τον χρόνο πριν από τις παραστάσεις των έργων, για να ανακοινώσουν τη χειραφέτηση δούλων. Έτσι, εικάζεται ίσως ότι οι δούλοι μπορεί να ήταν παρόντες σ' αυτή την ανακοίνωση (αν και πρόκειται, φυσικά, για δούλους που βρίσκονται στη διαδικασία της απελευθέρωσης). Δεν υπάρχει καμία άλλη μαρτυρία για την παρουσία δούλων στο κοινό του θεάτρου. Ότι οι δούλοι είναι αφανείς είναι πολύ γνωστό πρόβλημα των αρχαίων πηγών: υπάρχουν αντιθέτως μερικές περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται ρητά ότι παρακολουθούσαν θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως τα Ανθεστήρια. Είναι δύσκολο βάσει αυτών των μαρτυριών να οδηγηθούμε σε ασφαλές συμπέρασμα ως

προς την παρουσία δούλων στα Διονύσια, εκτός από όσους είχαν δημόσια καθήκοντα. Εάν πράγματι παρακολουθούσαν και δούλοι τα Διονύσια, κανείς αθηναίος συγγραφέας, από αυτούς των οποίων τα κείμενα διαθέτουμε, δεν τους περιέγραψε ως τμήμα «του προβλεπόμενου ή του αυθεντικού» κοινού. Ότι οι δούλοι είναι αφανείς είναι μία κοινωνική και όχι απλώς ιστοριογραφική παράμετρος.

Η παρουσία των γυναικών στα Μεγάλα Διονύσια αποτελεί επίμαχο θέμα θερμών αντιπαραθέσεων, με ευρύτερες επιπτώσεις ως προς τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε το κοινό και τη φύση της θεατρικής παράστασης (πβ. προηγουμένως κεφ. 1 σσ. 42-3). Δυστυχώς, δεν υπάρχει ούτε ένα στοιχείο τεκμηρίωσης που να μπορεί να δώσει σαφή και άμεση λύση στο πρόβλημα. Συνεπώς, η τάση που επικρατεί είναι η συζήτηση να βασίζεται σε αναλογίες με όσα ίσχυαν σε άλλες αθηναϊκές εορτές, σε γενικότερες εικασίες για τον ρόλο των γυναικών στον αθηναϊκό πολιτισμό, στην υπεραπλουστευμένη ερμηνεία δυσνόητων και αμφίσημων πηγών και, πάρα πολύ συχνά, σε μία απλή υπόθεση – σ' «ένα μύχιο αίσθημα». Στο κεφάλαιο αυτό δεν θα έχω τη δυνατότητα να ασχοληθώ με όλο το υλικό που έχει συσχετισθεί με το ζήτημα.¹⁵ Θα παρουσιάσω πρώτα ένα περιγραμμά με τα ελάχιστα αδιαμφισβήτητα «γεγονότα της υπόθεσης»: δεύτερον, θα εξετάσω τα χωρία από τους αρχαίους συγγραφείς τα οποία αποτελούν τις ισχυρότερες μαρτυρίες, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία εκείνων που πιστεύουν ότι οι γυναίκες παρευρίσκονταν σε θεατρικές παραστάσεις: τρίτον, θα εξετάσω τα επιχειρήματα που προκύπτουν από ανάλογα ζητήματα σε άλλες εορτές και από τη θέση των γυναικών στην αρχαία Αθήνα. Τέλος, θα εξετάσω τις επιπτώσεις που έχει αυτή η συζήτηση στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε το κοινό της τραγωδίας.

Ας ξεκινήσω, λοιπόν, με αυτά που θεωρώ αδιαμφισβήτητα γεγονότα. Καμία γυναίκα δεν συμμετείχε άμεσα στη συγγραφή, στην παραγωγή, στις παραστάσεις ή στην κρίση των θεατρικών έργων. Καμία γυναίκα δεν μπορούσε να ζητήσει χρήματα από τα επιδόματα που βοηθούσαν τους αθηναίους πολίτες να παρακολουθούν τις παραστάσεις των έργων (τα *θεωρικά*, που συζητούνται παρακάτω). Τουλάχιστον μία γυναίκα λάμβανε μέρος στην πομπή: το ιερό κάνιστρο το μετέφερε μία ανύπαντρη κοπέλα (*παρθένος*), ειδικά επιλεγμένη και από καλή οικογένεια, δηλαδή γυναίκα-πολίτης.

15. Έχω εξετάσει διεξοδικότερα τα επιχειρήματα στο άρθρο Goldhill (1994a).

Πέραν αυτού όμως, κάθε στοιχείο από το υλικό που έχει συσχετισθεί με το ζήτημα επιδέχεται αμφισβήτηση.

Τα σημαντικότερα κείμενα που έχουν χρησιμοποιηθεί, για ν' αποδειχθεί η παρουσία των γυναικών στο θέατρο της κλασικής περιόδου, προέρχονται από τον Αριστοφάνη και από τον Πλάτωνα. (Τα μεταγενέστερα ανέκδοτα, όπως η περίφημη ιστορία πως μερικές γυναίκες απέβαλαν, αμέσως μόλις είδαν τις Ερινύες του Αισχύλου να εισέρχονται στον θεατρικό χώρο, είναι εξαιρετικά αμφίβολης αξίας, γιατί δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στις πολύ μεταγενέστερες αυτές περιόδους οι γυναίκες παρακολουθούσαν θεατρικές παραστάσεις, και συχνά αυτές οι ιστορίες επινοούνται από την πολιτιστική οπτική των μεταγενέστερων συγγραφέων ως απάντηση στην αφορμή που δίνουν συγκεκριμένα χωρία των ίδιων των έργων.) Στο έργο του Αριστοφάνη *Ειρήνη*, ο ήρωας και ο δούλος του ρίχνουν κριθάρι στο κοινό (962-7): «Έχουν όλοι κριθάρι;» ρωτάει ο ήρωας. «Δεν υπάρχει ούτε ένας ανάμεσα σ' αυτούς τους θεατές, που να μην έχει κριθάρι» λέει ο δούλος· «Οι γυναίκες πάντως δεν έχουν πάρει» λέει ο αφέντης του· «Θα τους το δώσουν όμως οι άντρες τους το βράδυ» απαντά ο δούλος. Η λέξη για τους σπόρους του κριθαριού στον πληθυντικό αριθμό, *κριθαί*, είναι η ίδια λέξη που ως όρος της αργκό σημαίνει το πέος, *κριθή*. Έτσι το αστείο μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητό (όχι όμως και να μεταφραστεί), σαν να λένε: «όλοι οι θεατές έχουν το κριθάρι/πέος τους», «οι γυναίκες δεν έχουν κριθάρι/πέος», «οι άντρες τους "θα τους το δώσουν" το βράδυ». Το χιούμορ στην περίπτωση αυτή δεν εξαρτάται καθόλου από την παρουσία γυναικών στο θέατρο. Αντιστοίχως, έχει θεωρηθεί ότι, επειδή οι γυναίκες κάθονται πίσω, είναι πολύ μακριά για τους ρίξουν κριθάρι έτσι το αστείο αποκτά νόημα και από την άποψη του χώρου και από τη χοντροκοπιά του. Και οι δύο αναγνώσεις των στίχων μπορούν να γίνουν δεκτές. Οι μελετητές θεωρούν συνήθως ότι μπορεί κανείς να αποφασίσει μεταξύ των δύο, αρκεί μόνο να υποστηρίξει πως η μία ανάγνωση εξασφαλίζει «καλύτερο αστείο» από την άλλη. Δεν είναι εύκολο να καταλάβει κανείς σε ποιον βαθμό η ανάγνωση αυτού του χωρίου θα αρκούσε, για να αποδείξουμε ή να αποκλείσουμε την παρουσία των γυναικών στο θέατρο ή την απουσία τους από το θέατρο.

Τα άλλα μείζονος σημασίας χωρία προέρχονται από τον Πλάτωνα. Έχω ήδη εξετάσει την αποπομπή της τραγωδίας και των άλλων τεχνών από τον Σωκράτη, με το επιχείρημα ότι είναι ένας τύπος ρητορικής, ο οποίος προορίζεται για έναν *δήμο*, αποτελούμενο από παιδιά, γυναίκες, άντρες, ελεύθε-

ρους και δούλους. Επίσης, γίνεται συνήθως αναφορά στους *Νόμους*, όπου φαίνεται να λέγεται ότι «η τραγωδία είναι μία μορφή ρητορικής, που απευθύνεται "στα αγόρια, στις γυναίκες και σε όλο το πλήθος"». ¹⁶ Το παράθεμα αυτό αποσπάται από έναν λόγο του «αθηναίου ξένου», του κυριότερου προσώπου των *Νόμων*, ο οποίος, καθώς ιδρύει το φανταστικό του πολίτευμα, αποπέμπει ορισμένους φανταστικούς τραγικούς ποιητές από την πόλη. Στους *Νόμους* VII.817b-c λέει, εφόσον «και εμείς είμαστε ποιητές», αλλά τέχνη μας είναι ο νόμος, «μη νομίσετε ότι θα σας αφήσουμε εύκολα να είστε ανάμεσά μας και, μόλις εγκαταστήσετε τα σκιηκικά/καταλύματά σας (*σκηνάς*) στην αγορά και φέρετε τους ηθοποιούς σας με τις ωραίες φωνές τους (πιο δυνατές από τις δικές μας), ότι θα σας επιτρέψουμε να δημηγορείτε μπροστά στα παιδιά, στις γυναίκες και σε όλο τον όχλο». Αυτό δεν μας λέει τίποτε για το κοινό των Μεγάλων Διονυσίων, αν και σημαίνει πολλά για τη δυσφημιστική ρητορική του Πλάτωνα. Αυτοί οι ηθοποιοί που περιοδεύουν, και οι φωνές τους είναι πιο δυνατές από τη φωνή των «ποιητών του νόμου», δηλαδή των φιλοσόφων, δεν επιτρέπεται να εγκατασταθούν στην αγορά και να επηρεάσουν εκείνους που κατ' εξοχήν είναι πιθανόν να επηρεαστούν από τέτοιους ανθρώπους: τα παιδιά, τις γυναίκες, τον *όχλον*. Αντίστοιχα, στους *Νόμους* II.658, όπου ο Πλάτων επικρίνει πάλι τους τρόπους με τους οποίους σχετίζονται η ηδονή και η τέχνη, ο αθηναίος ξένος αναφέρει συγκεκριμένα την τραγωδία ως ηδονή «μορφωμένων γυναικών, νεαρών αντρών και ίσως σχεδόν όλου του κοινού εν γένει». Εάν παραμερίσουμε τη συνήθη πλατωνική δυσφήμιση της τραγωδίας μέσω του συσχετισμού της με τις γυναίκες, τη νεολαία και τις μάζες, η συγκεκριμένη αναφορά σε «μορφωμένες γυναίκες» υπονοεί άραγε ότι *μόνο* μορφωμένες γυναίκες γνώριζαν την τραγωδία; και, στην περίπτωση αυτή, υπονοεί άραγε ένα θεατρικό κοινό ή ένα –μορφωμένο, και άρα περιορισμένο– αναγνωστικό κοινό; Έτσι και στους *Νόμους* VII.816e, ένα χωρίο που δεν αναφέρεται τόσο συχνά, ο αθηναίος ξένος προειδοποιεί να μην επιτρέπουν σε κανέναν ελεύθερο άνθρωπο, άντρα ή γυναίκα, να διδάσκεται (*μανθάνειν*) κωμωδία, αν και πρέπει να βλέπουν κωμωδίες, για να μάθουν τη διαφορά ανάμεσα στο «σπουδαίο» και στο «γελοίο». Στο σημείο αυτό το ενδιαφέρον του Πλάτωνα αφορά την εκπαίδευση του «συνετού ανθρώπου» (*φρο-*

16. Henderson (1991) 138. Η τοποθέτηση αυτή μαζί με του Podlecki (1990) διαμορφώνουν την πληρέστερη επιχειρηματολογία για την υπεράσπιση της άποψης ότι υπήρχαν γυναίκες στο θέατρο.

νίμου) και τους κινδύνους των σαγηνευτικών επιδράσεων της λογοτεχνίας. Η συμβουλή του είναι μόνον οι δούλοι ή οι ξένοι να επιτρέπεται να παίζουν κωμωδία. Συνεπώς, ένας ελεύθερος άνθρωπος δεν πρέπει να τη θεωρήσει σοβαρό θέμα, ούτε να τη διδαχθεί. Η εκπαίδευση στην ουτοπική πολιτεία του αθηναίου ξένου σαφώς δεν μας λέει πολλά πράγματα για τα Μεγάλα Διονύσια, η ιδέα όμως ότι μία ελεύθερη γυναίκα «διδάσκεται κωμωδία», ίσως μας βοηθήσει να καταλάβουμε τι είδους επαφή είχαν οι «μορφωμένες γυναίκες» με την τραγωδία.

Αυτά είναι τα χωρία που εκλαμβάνονται ως η πιο ισχυρή θετική τεκμηρίωση, η οποία μαρτυρεί ότι οι γυναίκες παρακολουθούσαν τα Μεγάλα Διονύσια, και δεν μας οδηγούν κατ' ανάγκην σε συμπεράσματα. Επίσης, δεν υπάρχουν αποστροφές στις γυναίκες ως κοινό, ενώ στην κωμωδία υπάρχουν πολλές αποστροφές σε όλες τις τάξεις των αντρών. Μας αναφέρουν πολλές λεπτομέρειες για την παρουσία και τις πρακτικές των γυναικών που παρακολουθούσαν άλλες εορτές· τίποτε όμως για γυναίκες στο θέατρο. Έτσι, τα γενικότερα ερωτήματα μπορούν να διαμορφωθούν ως εξής: η έλλειψη οποιασδήποτε μνείας σε σχέση με τις γυναίκες στα Μεγάλα Διονύσια είναι άραγε τυχαία συνέπεια του γεγονότος ότι οι πηγές μας παρουσιάζουν χάσματα; Ή μήπως επειδή στον αθηναϊκό πολιτισμό η εμφάνιση των γυναικών με αντρική συνοδεία περιβάλλεται από πολλά ταμπού, υπάρχει ένα αθηναϊκό πρωτόκολλο που προβλέπει οι γυναίκες να μένουν αφανείς σ' αυτή την κατ' εξοχήν δημόσια εκδήλωση; Ή μήπως η αποσιώπηση είναι μία σημαντική ένδειξη της διαφοράς που υπήρχε ανάμεσα στα Μεγάλα Διονύσια και στα Μεγάλα Παναθήναια, φέρ' ειπείν, όπου συμμετείχαν στην πομπή και γυναίκες, εκπροσωπώντας τις γυναίκες ως ομάδα της πόλης; Μ' άλλα λόγια, εδώ δεν υπάρχει απλώς η συνηθισμένη δυσκολία να συνθέσει κανείς ένα επιχείρημα, ξεκινώντας από την αποσιώπηση στοιχείων, αλλά μάλλον ένα πιο συγκεκριμένο και σημαντικό πρόβλημα, η «συνωμοσία της σιωπής», με την οποία ασχολείται ιδιαίτερα η ιστορία των γυναικών.

Μπορούν να μας βοηθήσουν αναλογίες με άλλες εορτές, ή όσα γνωρίζουμε για τους ρόλους των γυναικών στην Αθήνα; (Πβ. προηγουμένως κεφ. 1 σ. 40 κ.ε.) Χωρίς αμφιβολία, οι γυναίκες αποκλείονταν από ορισμένους μείζονες πολιτικούς θεσμούς, όπως ήταν η Εκκλησία του Δήμου. Ούτε μπορούσαν οι γυναίκες-πολίτες, όπως φαίνεται, να παρακολουθούν το δικαστήριο ως μάρτυρες, ακόμη και όταν ήταν αυτουργοί της υπόθεσης, και η όποια παρουσία των γυναικών στο δικαστήριο είναι δύσκολο

να αποδειχθεί.¹⁷ Δεν μπορούσαν να παρίστανται στο δικαστήριο ως ένοχοι και υπήρχαν σαφώς ισχυρά ταμπού που σχετίζονταν με οποιαδήποτε εμφάνισή τους –ακόμη και στον λόγο των άλλων– σ' έναν τέτοιο δημόσιο χώρο.¹⁸ Στα Μεγάλα Παναθήναια, εντούτοις, που ήταν μία εορτή για όλη την πόλη, οι γυναίκες εκπροσωπούσαν δημόσια στην πομπή ως ομάδα της πόλης. Σε πολλούς θρησκευτικούς τομείς η συμμετοχή των γυναικών ήταν πράγματι θεμελιώδους σημασίας. Πρέπει συνεπώς να θεωρήσουμε ότι το θέατρο ήταν μάλλον σαν την Εκκλησία του Δήμου, ή σαν τα Μεγάλα Παναθήναια;

Ας αρχίσουμε με ένα από τα αναμφισβήτητα γεγονότα και ας εξετάσουμε τη γυναικεία παρουσία στην πομπή. «Είναι δύσκολο να πιστέψουμε», γράφει ο Jeffrey Henderson, «ότι η γυναίκα που μετέφερε το κάνιστρο και ηγούνταν της πομπής των Μεγάλων Διονυσίων, ήταν η μόνη παρούσα, ή ότι της απαγορευόταν να δει τις παραστάσεις των έργων».¹⁹ Για τη στήριξη αυτού του ισχυρισμού ο Henderson προβάλλει ως επιχειρήματα τον προφανώς σημαντικό ρόλο των γυναικών στη θρησκεία και τη χαλάρωση σε περιόδους εορτής των περιορισμών που επιβάλλονταν κανονικά στις κινήσεις των γυναικών. Εντούτοις, υπάρχουν πολλά άλλα στοιχεία για την πομπή και για τους ρόλους των γυναικών στη θρησκεία, τα οποία θα ήταν αναγκαίο να λάβουμε υπ' όψη, προτού τελικά συναινέσουμε στην έκκληση του Henderson υπέρ της πιθανότητας που υποστηρίζει. Πρώτον, η γυναίκα που μεταφέρει το κάνιστρο είναι *παρθένος*, εκπρόσωπος μιας κατηγορίας η οποία περιβάλλεται από συγκεκριμένα ταμπού στην αρχαία ελληνική σκέψη, μία γυναίκα που θα εμφανιζόταν μπροστά στα μάτια των αντρών, μόνον όποτε θα ήταν προστατευμένη από το πλαίσιο ενός τελετουργικού, όπως στην περίπτωση αυτή.²⁰ Τί συνέβαινε όμως με τις άλλες *παρθένας*; Οφείλουμε να δεχθούμε ότι και εκείνες συμμετείχαν στην πομπή; Οφείλει να δεχθεί κανείς επιπλέον ότι και αυτή η *παρθένος* από σημαντική οικογένεια και σύζυγοι και κόρες άλλων πολιτών λάμβαναν μέρος στον *κώμο* προς το

17. Todd (1990) 26. Ο Todd, όπως και ο Bonner (1905), δέχονται εσφαλμένα ως κανόνα την παρουσία γυναικών στο δικαστήριο· βλ. Goldhill (1994a) 357-8, ο οποίος ακολουθεί τη Fernandes.

18. Βλ. Schaps (1977).

19. Henderson (1991) 136.

20. Για την *παρθένο* βλ. π.χ. King (1983)· Lloyd (1983) 58-111· Sissa (1990a)· Dean-Jones (1994).

τέλος της *πομπής* (τη στιγμή που δεν επιτρεπόταν να παρευρίσκονται ούτε σε συμπόσιο); Γιατί δεν εξετάζονται και άλλες λατρευτικές πρακτικές, στο πλαίσιο των οποίων γίνεται λόγος για συγκεκριμένες ή επιλεγμένες *παρθένους*; Αλλά ακόμη και αν οι γυναίκες συμμετείχαν στην πομπή, αυτό έχει οποιαδήποτε επίπτωση που αφορά το θέατρο; Γιατί είναι δύσκολο να σκεφτούμε τί είδους λατρευτικό ρόλο θα μπορούσε να πει κανείς ότι επιτελούσαν σ' αυτή την περίπτωση οι γυναίκες, ή πώς θα μπορούσαν οι σύζυγοι και οι κόρες πολιτών να εμφανιστούν μπροστά στα μάτια των πολιτών, χωρίς την τυπική προστασία ενός τελετουργικού. Οι θεατρικές παραστάσεις γίνονταν άλλες ημέρες και εμπλέκονταν λιγότερο με εμφανώς λατρευτικές δραστηριότητες. Εάν ήταν παρούσες οι γυναίκες, τότε πού κάθονταν και πώς πήγαιναν στο θέατρο; Ο Henderson δέχεται πως υπήρχαν ειδικές θέσεις πίσω για τις γυναίκες (με πολύ αμφίβολη στήριξη, βάσει του χωρίου από την *Ειρήνη* του Αριστοφάνη και του αποσπάσματος του Άλεξη, που και τα δύο παρατέθηκαν προηγουμένως) και επίσης, ότι οι γυναίκες «παρακολουθούσαν την παράσταση, συνοδευόμενες από άλλες γυναίκες», καθώς «οι άντρες θα ήταν απίθανο να πήγαιναν στο θέατρο ή να έφευγαν από το θέατρο με τις συζύγους τους». ²¹ Είναι δύσκολο να πιστέψουμε, για να χρησιμοποιήσουμε την επιχειρηματολογία του Henderson, ότι γυναίκες καλών οικογενειών, όταν πήγαιναν στο θέατρο και όταν έφευγαν, έκαναν περίπατο με τις φίλες τους. Εκείνο, πάντως, το οποίο καθιστά σαφές αυτή η ανταλλαγή ρητορικών εκκλήσεων, είναι ότι μία άποψη που αφορά την πιθανότητα οι γυναίκες να παρακολουθούσαν παραστάσεις στο θέατρο μπορεί να επιβεβαιωθεί μόνο βάσει μιας γενικότερης ερμηνείας των ρόλων που είχαν οι γυναίκες στην Αθήνα και στις διάφορες εορτές της Αθήνας· αλλά και ότι, πράγματι, το γεγονός πως υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους θα μπορούσαμε να συνθέσουμε τέτοιου είδους επιχειρήματα κατ' αναλογία, μας δυσκολεύει να προτείνουμε με βεβαιότητα το συμπέρασμα –ότι υπήρχαν ή ότι δεν υπήρχαν γυναίκες στο θέατρο– το οποίο προτείνουν οι περισσότεροι επιστήμονες.

Ένας λόγος που ως τώρα οι επιστήμονες δεν είναι πρόθυμοι να παραδεχθούν πως οι μαρτυρίες μας δεν επιτρέπουν συμπεράσματα, είναι ότι η παρουσία των γυναικών στο θέατρο ή η απουσία τους από τις παραστά-

21. Henderson (1991) 142.

σεις έχει σημαντικές επιπτώσεις για την εορτή ως σύνολο. ²² Το πλαίσιο του δράματος καθορίζεται από το κοινό του. Εάν ήταν παρόντες μόνον άντρες και κυρίως αθηναίοι πολίτες, τότε οι έκδηλοι προβληματισμοί των έργων για την πολιτική του φύλου και τον κοινωνικό διάλογο και τις πρακτικές ενός τρόπου ζωής ο οποίος βασίζεται σε συλλογικές διαβουλεύσεις μέσα στην πόλη, αποτελούν εντέλει ερωτήματα που απευθύνονται στο σώμα των πολιτών ως σώμα: μπορεί να υποτεθεί, κατά ταύτα, ότι οι θεατές θα αντιδράσουν κυρίως ως πολίτες. Η εστίαση στα ζητήματα που θέτει το έργο, γίνεται σταθερά από την οπτική των ενηλικίων πολιτογραφημένων αντρών. Εάν ήταν παρούσες γυναίκες, μολονότι το «αυθεντικό ή προβλεπόμενο» κοινό εξακολουθεί ενδεχομένως να είναι το σώμα των πολιτών, διαφέρει η όψη της πόλης που επιδεικνύεται, και, ενώ η οπτική του πολίτη εξακολουθεί να κυριαρχεί, οι παραστάσεις των έργων απευθύνονται στο βλέμμα των πολιτών και των γυναικών τους. Στην περίπτωση αυτή, ο Henderson μπορεί να γράφει ότι «ορισμένα χωρία στον Αριστοφάνη ουσιαστικά επιζητούν επευφημίες οπαδών που θα ήταν τέτοιου τύπου [απρεπείς ή ατίθασες] γυναίκες», σαν να πρόκειται οι θεατές να αναπαραγάγουν τις εντάσεις οι οποίες εμφανίστηκαν επί σκηνής. ²³ Συνεπώς, εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα απογοητευτικό ότι ένα ερώτημα τέτοιας σημασίας για την κατανόηση του αρχαίου ελληνικού θεάτρου δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα, παρά το γεγονός ότι μπορούν να διαγραφούν ορισμένες από τις επιπτώσεις που θα είχε μία συγκεκριμένη απάντηση.

Το κοινωνικό δρώμενο του θεάτρου βρίσκει έναν χάρτη της πόλης στο κοινό του: είτε πρέπει να θεωρήσουμε πως η παρουσία των γυναικών στον χάρτη αποσιωπάται, είτε πως οι γυναίκες είναι ένα σημείο που απουσιάζει από τον χάρτη, το κοινό αντιπροσωπεύει το πολιτικό σώμα.

Εκπαίδευση της πόλης

Μία οικονομική προσφορά που ονομαζόταν *θεωρικά* (χρήματα) και θεσπίστηκε από την πόλη πιθανόν κατά την περίοδο της αρχής του Περικλή,

22. Βλ. π.χ. Goldhill (1986) 57-167· Zeitlin (1990)· Winkler (1990β)· Henderson (1991) 144-7.

23. Henderson (1991) 146. Δεν χρησιμοποιεί το ίδιο επιχειρήμα για τους δούλους, τους ξένους και τους μετοίκους...

εξασφάλιζε τη χρηματοδότηση των πολιτών, για να έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν τις θεατρικές παραστάσεις (πβ. προηγουμένως κεφ. 1 σ. 12). Κάθε πολίτης που ήταν εγγεγραμμένος στον κατάλογο ενός δήμου –δήμος ήταν η τοπική οργανωτική και οικιστική μονάδα της πόλης, στην οποία κάθε πολίτης έπρεπε να εγγραφεί– μπορούσε να ζητήσει το αντίτιμο ενός εισιτηρίου (που θεωρείται συνήθως ότι ήταν δύο οβολοί, το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη). Το επίδομα προστατευόταν από τον νόμο: ακόμη και το να προτείνει κανείς αλλαγές σε σχέση μ' αυτό το επίδομα, αποτελούσε παράπτωμα για το οποίο μπορούσε να ασκηθεί δίωξη. Είναι εύκολο να συμπεράνουμε ότι η παρακολούθηση των θεατρικών παραστάσεων θεωρούνταν καθήκον, προνόμιο και υποχρέωση ενός πολίτη. Αυτή η σημασία του θεάτρου ως πράξης των πολιτών ενισχύεται από τις επανειλημμένες δηλώσεις ότι οι ποιητές είναι «οι δάσκαλοι του λαού». Στην πραγματικότητα, οι επιθέσεις του Πλάτωνα εναντίον της τραγωδίας ως επικίνδυνης δημαγωγίας γίνονται, εν μέρει τουλάχιστον, ακριβώς εξαιτίας της θέσης που είχε το τραγικό θέατρο ανάμεσα στις μορφές του εννοιακού λόγου της πόλης. Ο θεατρικός συγγραφέας ήταν ένας *σοφός*, μία φωνή που διέθετε προνομακή θέση και κύρος και απηύθυνε τον λόγο στην πόλη. Η τραγωδία εισήλθε πράγματι σύντομα στους επίσημους και ανεπίσημους εκπαιδευτικούς θεσμούς: τραγωδίες και μάθαιναν, για να τις παρουσιάσουν σε συμπόσια, και διάβαζαν και μελετούσαν, ενώ από τον τέταρτο αιώνα και εξής η τραγωδία διαδόθηκε ευρέως σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Οι δύο εκτενέστερα καταγεγραμμένες αντιδράσεις θεατών που διαθέτουμε σε σχέση με το διδακτικό περιεχόμενο της τραγωδίας, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό ως προς τις εκτιμήσεις τους για τον διδακτικό τρόπο της τραγωδίας. Και οι δύο, εντούτοις, αναγνωρίζουν την ισχύ με την οποία επιδρά στο κοινό. Και οι δύο την αντιμετωπίζουν με την έννοια ότι έχει σοβαρή συμβολή στη διαμόρφωση ενός πολίτη.

Έχουμε επίσης ορισμένα μεταγενέστερα ανέκδοτα με άγριες ή ατίθασες αντιδράσεις από το κοινό και με πλήθη εξαγριωμένων οπαδών – η παιδευτική διάσταση της τραγωδίας δεν αναιρούσε ασφαλώς τη σημασία της συμμετοχής της στους θεατρικούς αγώνες ή τη σημασία της ως θεάματος. Η ημικυκλική μορφή του θεάτρου, καθώς και οι σκηνές των δημοσίων συζητήσεων και διαβουλεύσεων σαφώς απευθύνουν στο κοινό μία πρόσκληση για συστράτευση. Και τα ίδια τα έργα μάς μεταδίδουν αντίστοιχα μία εκπληκτική εικόνα της δυναμικής που υπάρχει ανάμεσα στα έργα και στο κοινό, όταν το συλλογικό στοιχείο επί σκηνής, ο χορός, επανειλημμένα

αποδίδει θεατρικά έναν τρόπο αντίδρασης στα γεγονότα της δράσης, όταν το συλλογικό στοιχείο στο θέατρο, το κοινό, εκφράζει τη δική του αντίδραση. Ούτε η στράτευση οπαδών, ούτε η ατίθαση αντίδραση του κοινού, ούτε ακόμη και η σημασία που είχε η παράσταση των έργων ως θέαμα, μπορούν να αντιπαραβληθούν με την παιδευτική ισχύ της τραγωδίας. Εάν η τραγωδία διδάσκει, αυτό δεν γίνεται ασφαλώς μόνο με τις διακηρύξεις της και με τις θεατρικές τεχνικές της για την εμπλοκή του κοινού. Γιατί αυτό που επιχειρήσε να δείξει αυτή η μελέτη για το κοινό της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, είναι ότι ο αθηναίος πολίτης, συμμετέχοντας στην εορτή, σε όλα τα επίπεδα της εορτής, αποδείκνυε την ιδιότητα του πολίτη, καθώς και ότι η πόλη, παρουσιάζοντας την όλη παράσταση της εορτής, αυτοπροωθούνταν και αυτοπροβαλλόταν ως πόλη. Το γεγονός ότι οι αθηναϊκές τραγωδίες μπορούν να αντιμετωπίζονται με προκλητικό τρόπο, να θέτουν υπό αμφισβήτηση και να διερευνούν τη συγκεκριμένη έννοια της ιδιότητας του πολίτη και τη συγκεκριμένη έννοια της πόλης, συνεχίζει ακόμη να μαρτυρεί πόσο αξιόλογη ήταν η ισχύς και η ανοιχτή λειτουργία αυτού του δημοκρατικού θεσμού.

Βιβλιογραφικό σημείωμα

Παρ' όλο που υπάρχουν πολλά διάσπαρτα σχόλια για το κοινό της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, και όσα από αυτά δίνουν περισσότερα ερεθίσματα μπορεί να τα βρει κανείς στον Winkler (1990β), δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία διεξοδική πραγμάτευση του θέματος στην αγγλική γλώσσα. Για το ζήτημα της παρουσίας των γυναικών στο θέατρο βλ. Henderson (1991), Goldhill (1994a) και τη συλλογή στοιχείων τεκμηρίωσης (*Testimonia*) στον Podlecki (1990). Για τη δυναμική της συλλογικότητας, της ατομικότητας και της επίδειξης βλ. τη μελέτη του Wilson (2000, πβ. σ.τ.μ. σ. 13). Για την εορτή καθ' εαυτήν βλ. Connor (1989)· Goldhill (1990a)· Sourvinou-Inwood (1994).

- Ηρακλείδες* J. Wilkins, Oxford 1993
Ηρακλής G. W. Bond, Oxford 1981
 S. A. Barlow, Warminster 1996
Ικέτιδες C. Collard, 2 τόμοι, Groningen 1975
Ιππόλυτος W. S. Barrett, Oxford 1964
 M. J. Halleran, Warminster 1996
Ιφιγένεια εν Αυλίδι W. Stockert, Wien 1992
Ιφιγένεια εν Ταύροις M. Platnauer, Oxford 1938
Ίων A. S. Owen, Oxford 1932, ανατύπωση Bristol 1987
Κύκλωπας R. G. Ussher, Roma 1978
 R. Seaford, Oxford 1984
Μήδεια D. L. Page, Oxford 1938
 A. Elliott, Oxford 1969
Ορέστης C. W. Willink, Oxford 1986
 M. L. West, Warminster 1987
Τρωάδες K. H. Lee, London 1976
 S. A. Barlow, Warminster 1986
Φοίνισσες E. Craik, Warminster 1988
 D. J. Mastronade, Cambridge 1994
Αποσπάσματα: C. Collard, M. Cropp και K. H. Lee, τ. I, Warminster 1995

Μεταφράσεις: D. Grene και R. Lattimore, Chicago 1953-72
 W. Arrowsmith (εκδ.), *The Greek Tragedy in New Translations*,
 Oxford 1973 κ.ε.
 K. McLeish, *After the Trojan War [=Τρωάδες, Εκάβη, Ελένη]*,
 Bath 1995

 Άλλες μεταφράσεις ετοιμάζονται για δημοσίευση στις εξής σειρές εκδόσεων:
 Loeb Classical Library: D. Kovacs, *Κύκλωπας, Άλκηστη, Μήδεια*,
 τ. I, Cambridge, MA, 1994 *Ηρακλείδες, Ιππόλυτος, Ανδρομάχη,*
Εκάβη, τ. II, Cambridge, MA, 1995
 Penguin Classics: J. Davie και R. Rutherford, *Άλκηστη, Μήδεια,*
Ηρακλείδες, Ιππόλυτος, τ. I, Harmondsworth 1996

Βιβλιογραφία

Βραχυγραφίες:

- CHCL *Cambridge History of Classical Literature*, τ. I: *Greek Literature*, έκδ. P. E. Easterling και B. M. W. Knox, Cambridge 1985.
 LIMC *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich 1981-.
 Nauck² A. Nauck, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, β' έκδ. Leipzig 1889.
 TrGF *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, έκδ. B. Snell, S. Radt και R. Kannicht, Göttingen 1971-.

 Σημ. Για τις βραχυγραφίες των επιστημονικών περιοδικών βλ. καταλόγους στο περιοδικό *L'Année Philologique*, 1924 κ.ε., Παρίσι: Les Belles Lettres.

 Ackerman, R. (1987), *J. G. Frazer, his Life and Work*, Cambridge.
 Albini, U. (1991), *Nel Nome di Dioniso. Vita teatrale nell'Atene classica*, Milano.
 Alexander, D. M. (1953), «Psychological fate in *Mourning Becomes Electra*», *PMLA* 68: 923-34.
 Altman, J. B. (1978), *The Tudor Play of Mind*, Berkeley.
 Arkins, B. (1990), *Builders of My Soul: Greek and Roman Themes in Yeats*, Gerrards Cross.
 Arnott, P. D. (1962), *Greek Scenic Conventions in the Fifth Century BC*, Oxford
 — (1989) *Public and Performance in the Greek Theatre*, London-New York.
 Arrowsmith, W. (1963), «A Greek theater of ideas», *Arion* 2: 32-56.
 Ashton, G. (1992), *Catalogue of Paintings at the Theatre Museum, London*, London.
 Astley, N., επιμ. (1991), *Tony Harrison* (Bloodaxe Critical Anthologies I), Newcastle upon Tyne.
 Austin, C. (1968), *Nova fragmenta Euripidea in papyris reperta*, Berlin.

- Babcock, B., επιμ. (1978), *The Reversible World*, Ithaca.
- Bain, D. (1977), *Actors and Audiences: a Study of Asides and Related Conventions in Greek Drama*, Oxford.
- (1987), «Some reflections on the illusion in Greek tragedy», *BICS* 34: 1-14.
- Baldick, C. (1983), *The Social Mission of English Criticism 1848-1932*, Oxford.
- Baldry, H. C. (1971), *The Greek Tragic Theatre*, London.
- Barlow, S. A. (1986), *Euripides. Trojan Women*, Warminster.
- Barrett, W. S. (1964), *Euripides. Hippolytos*, Oxford.
- Bartsch, S. (1994), *Actors in the Audience*, Cambridge, MA-London.
- Bassi, D. (1942-3), «Nutrici e pedagogi nella tragedia greca», *Dioniso* 9: 80-7.
- Beacham, R. C. (1987), «Revivals: Europe», στο J. M. Walton (επιμ.), *Living Greek Theatre: a Handbook of Classical Performances and Modern Productions*, 304-14, New York-Westport, CT.
- (1991), *The Roman Theatre and its Audience*, London.
- Beard, W. M. (1992), «Frazer, Leach and Virgil: the popularity (and unpopularity) of *The Golden Bough*», *Comparative Studies in Society and History* 34: 203-24.
- Beauvoir, S. de (1962), *The Prime of Life*, Cleveland, OH (α' έκδ.: 1960, στα γαλλικά).
- Beazley, J. D. (1955), «Hydria-fragments in Corinth», *Hesperia* 24: 305-19.
- Beck, F. A. (1975), *Album of Greek Education*, Sydney.
- Belfiore, E. (1992), *Tragic Pleasures: Aristotle on Plot and Emotion*, Princeton.
- di Benedetto, V. (1971), *Euripide: teatro e società*, Torino.
- (1978), *L' Ideologia del Potere e la Tragedia Greca*, Torino.
- Bérard, C. και C. Bron (1989), «Satyric revels», στο C. Bérard κ.ά. (επιμ.), *A City of Images*, 131-49, Princeton (α' έκδ.: 1984, στα γαλλικά).
- Berry, P. (1989), *On Chastity and Power*, London.
- Bers, V. (1994), «Tragedy and rhetoric», στο I. Worthington (επιμ.), *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, 176-95, London-New York.
- Bieber, M. (1961), *The History of the Greek and Roman Theater*, β' έκδ. Princeton.
- Bierl, A. F. H. (1991), *Dionysos und die griechische Tragödie* (Classica Monacensia Band 1), Tübingen.
- Boardman, J. (1989), *Attic Red-Figure Vases – the Classical Period*, London.
- Boegehold, A. (1994), «Perikles' citizenship law of 451/0 BC», στο Boegehold & Scafuro (1994) 57-66.
- Boegehold, A. & A. Scafuro, επιμ. (1994), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore-London.
- Bolgar, R. R. (1954), *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge.
- Bond, G. W. (1988), *Euripides. Heracles*, Oxford.
- Bonner, R. (1905), *Evidence in Athenian Courts*, Chicago.
- Bouvrie, S. des (1990), *Women in Greek Tragedy: an Anthropological Approach*, Oslo.
- Bowersock, G. W. (1994), *Fiction as History: Nero to Julian*, Berkeley.
- Bowie, A. M. (1993), «Religion and politics in Aeschylus' *Oresteia*», *CQ* 43: 10-31.
- Bowra, C. M. (1944), *Sophoclean Tragedy*, Oxford.
- Bremer, J.-M. (1969), *Hamartia: Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*, Amsterdam.
- (1976), «Why messenger-speeches?», στο J.-M. Bremer κ.ά. (επιμ.), *Miscellanea tragica in honorem J. C. Kamerbeek*, 29-48, Amsterdam.
- Bremmer, J. (1994), *Greek Religion (Greece & Rome New Surveys in the Classics 24)*, Oxford.
- Brommer, F. (1959), *Satyrspiele*, β' έκδ. Berlin.
- Brook, P. (1988), *The Shifting Point. Forty Years of Theatrical Exploration 1946-1987*, London.
- Brower, R. (1959), «Seven Agamemnon», στο R. A. Brower, επιμ. (1959), *On Translation*, 173-95, Harvard Studies in Comparative Literature 23. Cambridge, MA (= Brower (1974) 159-80).
- (1974), *Mirror on Mirror: Translation, Imitation, Parody*, Cambridge, MA.
- Bruit, L. (1992), «Daughters of Pandora and rituals in Grecian cities», στο P. Schmitt Pantel (επιμ.), *A History of Women in the West*, τ. 1: *From Ancient Goddesses to Christian Saints*, 338-76, Cambridge, MA.
- Bruit Zaidman, L. & P. Schmitt Pantel (1992), *Religion in the Ancient Greek City*, Cambridge (α' έκδ.: 1989, στα γαλλικά).
- Buchanan, J. J. (1962), *THEORIKAI. A Study of Monetary Distributions to the Athenian Citizenry during the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, New York.
- Burgaud, A. (1984), «L'Expérience du Groupe de Théâtre Antique de la Sorbonne», στο *Le Théâtre Antique de Nos Jours: Symposium International à Delphes 18-22 Août 1981*, 67-82, Athènes.
- Burian, P. (1974), «Suppliant and savior: Oedipus at Colonus», *Phoenix* 28: 408-29.
- επιμ. (1985), *Directions in Euripidean Criticism*, Durham, NC.
- Burkert, W. (1966), «Greek tragedy and sacrificial ritual», *GRBS* 7: 87-121.
- (1983), *Homo Necans*, Berkeley (α' έκδ.: 1972, στα γερμανικά).
- (1987), *Ancient Mystery Cults*, Cambridge, MA.
- (1990), «Ein Datum für Euripides' *Elektra*: Dionysia 420 v. Ch.», *Museum Helveticum* 47: 65-9.
- Burnett, A. P. (1971), *Catastrophe Survived: Euripides' Plays of Mixed Reversal*, Oxford.
- Buschor, E. (1943), *Satyr Tänze und frühes Drama*, München.

- Butts, H. R. (1942), *The Glorification of Athens in Greek Drama* (Iowa Studies in Classical Philology 11), Ann Arbor.
- Buxton, R. G. A. (1980), «Blindness and limits: Sophocles and the logic of myth», *JHS* 100: 22-37.
- (1982), *Persuasion in Greek Tragedy: a Study of 'Peitho'*, Cambridge.
- (1994), *Imaginary Greece: the Contexts of Mythology*, Cambridge.
- Calame, C. (1986), «Facing otherness: the tragic mask in ancient Greece», *History of Religions* 26: 125-41.
- (1995), *The Craft of Poetic Speech in Ancient Greece*, Ithaca (α' έκδ.: 1989, στα γαλλικά).
- Calder, W. M. (1969), «The date of Euripides' *Erechtheus*», *GRBS* 10: 147-56.
- επιμ. (1991), *The Cambridge Ritualists Reconsidered*, Atlanta.
- Caldwell, R. S. (1974), «The psychology of Aeschylus' *Suppliants*», *Arethusa* 7: 45-70.
- Cameron, A. (1968), *The Identity of Oedipus the King*, New York-London.
- Cameron, A. & A. Kuhrt (1983, αναθεωρημένη έκδοση 1993), *Images of Women in Antiquity*, London-Sydney.
- Campbell, D. A. (1991), *Greek Lyric*, τ. III (Loeb Classical Library), Cambridge, MA.
- Campbell, L. (1891), *A Guide to Greek Tragedy for English Readers*, London.
- Carpenter, T. H. & C. A. Faraone, επιμ. (1993), *Masks of Dionysus*, Ithaca-London.
- Carrière, J.-C. (1973), «La tragédie grecque, auxiliaire de la justice et de la politique», *StudClas* 15: 13-21.
- Cartledge, P. A. (1979), *Sparta and Lakonia: a Regional History 1300-1362 BC*, London.
- (1985), «The Greek religious festivals», στο P. E. Easterling & J. V. Muir (επιμ.), *Greek Religion and Society*, 98-127, Cambridge.
- (1990), «Fowl play: a curious lawsuit in Classical Athens (Antiphon fr. 57-9 Thalheim)», στο Cartledge, Millett και Todd (1990) 41-61.
- (1993), *The Greeks. A Portrait of Self and Others*, Oxford (αναθεωρημένη έκδοση 1997).
- (1995), *Aristophanes and his Theatre of the Absurd*, γ' έκδ. Bristol-London.
- Cartledge, P. A., P. Millett και S. Todd, επιμ. (1990), *Nomos. Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge.
- Cerri, G. (1975), *Il linguaggio politico nel Prometeo di Eschilo*, Roma.
- Chamay, J. και A. Cambitoglou (1980), «La folie d'Atamas par le Peintre de Darius», *Antike Kunst* 23: 35-43.
- Chaniotis, A. (1993), «Watching a lawsuit: a new curse tablet from Southern Russia», *GRBS* 34: 69-73.
- Charlton, H. B. (1946), *The Senecan Tradition in Renaissance Tragedy*, Manchester (α' έκδ. 1921).
- Chiari, J. (1959), *The Contemporary French Theatre*, New York.
- Citti, V. (1978), *Tragedia e lotta di classi in Grecia*, Napoli.
- Clark, D. R. και J. B. McGuire (1989), *W. B. Yeats: the Writing of Sophocles' King Oedipus*, Philadelphia.
- Classen, C. J., επιμ. (1976), *Sophistik*, Darmstadt.
- Cohen, D. (1991), *Law, Sexuality, and Society: the Enforcement of Morals in Classical Athens*, Cambridge.
- Cole, S. G. (1993), «Procession and celebration at the Dionysia», στο Scodel (1993) 25-38.
- Collard, C., M. Cropp και K. H. Lee (1995), *Euripides. Selected Fragmentary Plays*, τ. I, Warminster.
- Conacher, D. J. (1987), *Aeschylus' Oresteia: a Literary Commentary*, Toronto.
- Connor, W. R. (1985), «The razing of the house in Greek society», *TAPA* 115: 79-102.
- (1987), «Tribes, festivals, and processions: civic ceremonial and political manipulation in archaic Greece», *JHS* 107: 40-50.
- (1989), «City Dionysia and Athenian democracy», *Classica & Mediaevalia* 40: 7-32.
- Corsini, E., επιμ. (1986), *La Polis e il suo teatro*, Padova.
- Coward, R. και J. Ellis (1977), *Language and Materialism*, New York-London.
- Cremante, R., επιμ. (1988), *Teatro del Cinquecento*, τ. I: *La Tragedia*, Milano-Napoli.
- Croally, N. (1994), *Euripidean Polemic: the Trojan Women and the Function of Tragedy*, Cambridge.
- Cropp, M., E. Fantham και S. E. Scully, επιμ. (1986), *Greek Tragedy and its Legacy. Essays Presented to D. J. Conacher*, Calgary.
- Csapo, E. (1993), «Deep ambivalence: notes on a Greek cockfight», *Phoenix* 47: 1-28, 115-24.
- Csapo, E. και W. J. Slater (1995), *The Context of Ancient Drama*, Ann Arbor.
- Culler, J. (1975), *Structuralist Poetics*, Ithaca.
- (1988), *Framing the Sign*, Oxford.
- Dabdab Trabulsi, J. A. (1990), *Dionysisme. Pouvoir et société en Grèce jusqu'à la fin de l'époque classique*, Paris.
- Dale, A. M. (1968), *The Lyric Metres of Greek Drama*, β' έκδ. Cambridge.
- Damen, M. (1989), «Actor and character in Greek tragedy», *Theatre Journal* 41: 316-40.

- Davie, D. (1964), *Ezra Pound: Poet as Sculptor*, Oxford.
- Davies, J. K. (1967), «Demosthenes on liturgies: a note», *JHS* 87: 33-40.
- (1971), *Athenian Propertied Families 600-300 BC*, Oxford.
- (1981), *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*, New York.
- Dean, W. (1969), *Handel and the Opera Seria*, Berkeley.
- Dean-Jones, L. (1994), *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Oxford.
- Delebecque, E. (1951), *Euripide et la guerre du Péloponnèse*, Paris.
- Derrida, J. (1981), *Dissemination*, Chicago (α' έκδ.: 1972, στα γαλλικά).
- (1992), «Nous autres Grecs», στο B. Cassin (επιμ.), *Nos Grecs et leurs modernes*, Paris.
- Detienne, M. (1979), *Dionysos Slain*, Baltimore (α' έκδ.: 1977, στα γαλλικά).
- (1981), *L'Invention de la mythologie*, Paris.
- (1989), *Dionysus at Large*, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1986, στα γαλλικά).
- Detienne, M. και J.-P. Vernant, επιμ. (1989), *The Cuisine of Sacrifice among the Greeks*, Chicago (α' έκδ.: 1979, στα γαλλικά).
- Develin, R. (1989), *Athenian Officials 684-321 BC*, Cambridge.
- Devereux, G. (1973), «The self-blinding of Oedipus», *JHS* 93: 36-49.
- (1976), *Dreams in Greek Tragedy: an Ethno-Psycho-Analytical Study*, Oxford.
- Diggle, J. (1984), «The manuscripts and text of *Medea*: II. The text», *CQ* 34 (= *Euripidea: Collected Essays*, 279-81, Oxford 1994).
- Di Gregorio, L. (1976), «Plutarco e la tragedia greca», *Prometheus* 2: 151-74.
- Dobrée, B. (1963), *Restoration Tragedy 1660-1720*, Oxford (α' έκδ. 1929).
- Dodds, E. R. (1960α), *Euripides, Bacchae*, β' έκδ. Oxford.
- (1960β), «Morals and politics in the *Oresteia*», *PCPS* 6: 19-31 (= Dodds (1973α) 45-63).
- (1966), «On misunderstanding the *Oedipus Rex*», *G&R* 13: 37-49 (= Dodds (1973α) 64-78).
- (1973α), *The Ancient Concept of Progress and Other Essays*, Oxford.
- (1973β), «The religion of the ordinary man in Classical Greece», στο Dodds (1973α) 140-55, Oxford.
- Donlan, W. (1980), *The Aristocratic Ideal in Ancient Greece*, Kansas.
- Dover, K. J. (1957), «The political aspect of Aeschylus' *Eumenides*», *JHS* 77: 230-7.
- (1974), *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford.
- duBois, P. (1988), *Sowing the Body: Psychoanalysis and Ancient Representations of Women*, Chicago.
- (1991), *Torture and Truth*, New York-London.
- Duchemin, J. (1968), *L'Agon dans la tragédie grecque*, Paris.
- Eagleton, T. (1983), *Literary Theory: an Introduction*, Oxford.

- Easterling, P. E. (1967), «Oedipus and Polynices», *PCPS* 13: 1-13.
- (1982), *Sophocles. Trachiniae*, Cambridge.
- (1984α), «Kings in Greek tragedy», στο J. Coy και J. de Hoz (επιμ.), *Estudios sobre los géneros literarios*, 33-45, Salamanca.
- (1984β), «Greek plays at Cambridge», στο *Le Théâtre Antique de Nos jours: Symposium International à Delphes 18-22 Août 1981*, 89-94, Athènes.
- (1984γ), «The tragic Homer», *BICS* 31: 1-8.
- (1985), «Anachronism in Greek tragedy», *JHS* 105: 1-10.
- (1987α), «Notes on tragedy and epic», στο L. Rodley (επιμ.), *Papers given at a Colloquium on Greek Drama in Honour of R. P. Winnington-Ingram* (Hell. Soc. Supp. 15), 52-61, London.
- (1987β), «Women in tragic space», *BICS* 34: 15-26.
- (1988), «Tragedy and ritual. "Cry 'Woe, woe', but may the good prevail"», *Métis* 3: 87-109.
- (1989), «City settings in Greek poetry», *PCA* 86: 5-17.
- (1990), «Constructing character in Greek tragedy», στο Pelling (1990) 83-99.
- (1993α), «The end of an era? Tragedy in the early fourth century», στο Sommerstein κ.ά. (1993) 559-69.
- (1993β), «Tragedy and ritual», στο Scodel (1993) 7-23.
- (1994), «Euripides outside Athens: a speculative note», *ICS* 19: 73-80.
- Eden, K. (1986), *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, Princeton.
- Ehrenberg, V. (1954), *Sophocles and Pericles*, Oxford.
- Eliot, T. S. (1951), «Euripides and Professor Murray», στο *Selected Essays*, β' έκδοση, 59-64, London.
- (1957), «Poetry and drama», στο *On Poetry and Poets*, 72-88, London.
- Else, G. F. (1967), *The Origin and Early Form of Greek Tragedy*, Cambridge, MA.
- Euben, J. P., επιμ. (1986), *Greek Tragedy and Political Theory*, Los Angeles-London.
- επιμ. (1990), *The Tragedy of Greek Political Theory. The Road not Taken*, Princeton.
- Evans, A. (1988), *The God of Ecstasy: Sex Roles and the Madness of Dionysos*, New York.
- Ewans, M. C. (1982), *Wagner and Aeschylus: the Ring and the Oresteia*, London.
- Faraone, C. A. (1991), «The agonistic context of early Greek binding spells», στο C. A. Faraone και D. Obbink (επιμ.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, 3-32, New York-Oxford.
- Farrar, C. (1988), *The Origins of Democratic Thinking*, Cambridge.
- Finley, J. H. (1967), *Three Essays on Thucydides*, Cambridge, MA.
- Finley, M. I. (1977α), *Aspects of Antiquity*, β' έκδ. Harmondsworth.

- (1977β), «Plato and practical politics», στο Finley (1977α) 74-87.
- (1980), *The Idea of a Theatre*, London (διάλεξη στο Βρετανικό Μουσείο).
- (1985), *Democracy Ancient and Modern*, β' έκδ. London.
- Finneran, R. J., G. Mill Harper και W. M. Murphy, επιμ. (1977), *Letters to W. B. Yeats*, London.
- Fish, S. (1980), *Is there a Text in this Class?*, Cambridge, MA.
- Fisher, N. R. E. (1992), *Hybris. A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster.
- Flashar, H. (1991), *Inszenierung der Antike: Das griechische Drama auf der Bühne der Neuzeit 1585-1990*, München.
- Flickinger, R. (1918), *The Greek Theater and its Drama*, Chicago.
- Foley, H. P. (1980), «The masque of Dionysus», *TAPA* 110: 107-33.
- (1981), «The conception of women in Athenian drama», στο H. P. Foley (επιμ.), *Reflections of Women in Antiquity*, 127-68, New York-London-Paris.
- (1982), «The "female intruder" reconsidered: women in Aristophanes' *Lysistrata* and *Ecclesiazusae*», *CP* 77: 1-21.
- (1985), *Ritual Irony: Poetry and Sacrifice in Euripides*, Ithaca.
- (1992), «Anodos dramas: Euripides' *Alcestis* and *Helen*», στο Hexter και Selden (1992) 133-60.
- Fornara, C. W. (1983), *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War*, β' έκδ. Cambridge.
- Foxhall, L. και A. Lewis, επιμ. (1996), *Greek Law in its Political Setting*, Oxford.
- Fraenkel, E. (1950), *Aeschylus. Agamemnon*, 3 τόμοι, Oxford.
- (1965), «Review of Ritchie» (1964), *Gnomon* 37: 228-41.
- Fraser, P. M. (1972), *Ptolemaic Alexandria*, 3 τόμοι, Oxford.
- Fraser, R. (1990), *The Making of The Golden Bough*, London.
- Friedrich, W. H. (1967), *Vorbild und Neugestaltung*, Göttingen.
- Fritz, K. von (1962), *Antike und moderne Tragödie*, Berlin.
- Frontisi-Ducroux, F. (1989), «In the mirror of the mask», στο C. Bérard κ.ά. (επιμ.), *A City of Images*, 150-69, Princeton (α' έκδ.: 1984, στα γαλλικά).
- (1991), *Le dieu-masque: une figure du Dionysos d'Athènes*, Paris.
- (1995), *Du masque au visage*, Paris.
- Frontisi-Ducroux, F. και J.-P. Vernant (1983), «Figures du masque en Grèce ancienne», *Journal de Psychologie* 76: 53-69, επανέκδοση σε μετάφραση στο Vernant και Vidal-Naquet (1988) 189-206.
- Frye, N. (1965), *A Natural Perspective: the Development of Shakespearean Comedy and Romance*, New York-London.
- Gabrielsen, V. (1994), *Financing the Athenian Fleet*, Baltimore-London.

- Gager, J., επιμ. (1992), *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York.
- Garner, R. (1987), *Law and Society in Classical Athens*, London-Sydney.
- (1990), *From Homer to Tragedy: the Art of Allusion in Greek Poetry*, London.
- Garnsey, P. (1988), *Famine and Food-Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
- Garvie, A. F. (1969), *Aeschylus' Supplikes: Play and Trilogy*, Cambridge.
- Geertz, C. (1973), «Deep plays: notes on the Balinese cockfight», επανέκδοση στο C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, 412-53, New York.
- (1980), *Negara: the Theater State in Nineteenth-Century Bali*, New York.
- Gellrich, M. (1988), *Tragedy and Theory: the Problem of Conflict since Aristotle*, Princeton.
- Gernet, L. (1981), *The Anthropology of Ancient Greece*, Baltimore (α' έκδ.: 1968, στα γαλλικά).
- Ghiron-Bistagne, P. (1976), *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Paris.
- Gigante, M. (1983), *Ricerche Filodemee*, β' έκδ. Napoli.
- Girard, R. (1977), *Violence and the Sacred*, Baltimore (α' έκδ.: 1972, στα γαλλικά).
- Goff, B. (1990), *The Noose of Words: Readings of Desire, Violence and Language*, Cambridge.
- Gogos, S. (1983), «Bühnenarchitektur und Bühnenmalerei», *JOeAI* 54: 59-86.
- Golden, M. (1985), «Pais, "child", and "slave"», *L'Ant. Class.* 54: 91-104.
- (1990), *Children and Childhood in Classical Athens*, Baltimore.
- Goldhill, S. (1984), *Language, Sexuality, Narrative: the Oresteia*, Cambridge.
- (1986), *Reading Greek Tragedy*, Cambridge.
- (1990α), «The Great Dionysia and civic ideology», στο Winkler και Zeitlin (1990) 97-129.
- (1990β), «Character and action, representation and reading: Greek Tragedy and its critics», στο Pelling (1990) 100-27.
- (1991), *The Poet's Voice: Essays on Poetics and Greek Literature*, Cambridge.
- (1992), *Aeschylus. The Oresteia*, Cambridge.
- (1994α), «Representing democracy: women at the Great Dionysia», στο Osborne και Hornblower (1994) 347-69.
- (1994β), «The failure of exemplarity», στο I. de Jong και J. P. Sullivan (επιμ.), *Modern Critical Theory and Classical Literature*, 51-73, Leiden.
- Gordon, R. L. (1979), «Reason and ritual in Greek tragedy: on René Girard *Violence and the Sacred* and Marcel Detienne *The Gardens of Adonis*», *Comparative Criticism Yearbook* 1: 279-310.
- Gould, J. P. A. (1973), «Hiketelia», *JHS* 93: 74-103.

- (1978), «Dramatic character and “human intelligibility” in Greek tragedy», *PCPS* 24: 43-67.
- (1980), «Law, custom and myth: aspects of the social position of women in classical Athens», *JHS* 100: 38-59.
- (1985), «Tragedy in performance», στο *CHCL*, 263-81.
- (1987), «Mothers’ Day. A note on Euripides’ *Bacchae*», στο L. Rodley (επιμ.), *Papers given at a Colloquium on Greek Drama in Honour of R. P. Winnington-Ingram* (Hell. Soc. Supp. 15) 32-9, London.
- Gouldner, A. W. (1965), *Enter Plato. Classical Greece and the Origins of Social Theory*, New York.
- Green, A. (1979), *The Tragic Effect*, London (α’ έκδ.: 1969, στα γαλλικά).
- Green, J. R. (1982), «Dedication of masks», *RevArch* 2: 237-48.
- (1989), «Theatre production: 1971-1986», *Lustrum* 31: 7-71.
- (1991), «On seeing and depicting the theatre in classical Athens», *GRBS* 32:15-50.
- (1994), *Theatre in Ancient Greek Society*, London.
- (1995), «Theatrical motifs in non-theatrical contexts on vases of the late fifth and fourth centuries», στο A. Griffiths (επιμ.), *Stage Directions: Essays in Ancient Drama in Honour of E. W. Handley* (BICS Suppl. 66) 193-220.
- Green, J. R. και E. W. Handley (1995), *Images of the Greek Theatre*, London.
- Green, P. (1960), «Some versions of Aeschylus», στο *Essays in Antiquity*, 185-215, London.
- Greenblatt, S. (1985), «Invisible bullets: renaissance authority and its subversion», στο J. Dollimore και A. Sinfield (επιμ.), *Political Shakespeare: New Essays in Cultural Materialism*, 18-47, Manchester.
- Gregory, J. (1991), *Euripides and the Instruction of the Athenians*, Ann Arbor.
- Griffith, M. (1995), «Brilliant dynasts: power and politics in the *Oresteia*», *Classical Antiquity* 14: 62-129.
- Grove, G. (1880), *A Dictionary of Music and Musicians*, 4 τόμοι, London.
- Guicharnaud, J. (1967), *Modern French Theatre: from Giraudoux to Beckett*, New Haven.
- Hall, E. (1989α), *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford.
- (1989β), «The archer scene in Aristophanes’ *Thesmophoriazusaë*», *Philologus* 13: 38-54.
- (1990), «The changing face of Oedipus and the mask of Dionysus», *Cambridge Review*, 70-4.
- (1993α), «Asia unmanned: images of victory in classical Athens», στο J. Rich και G. Shipley (επιμ.), *War and Society in the Greek World*, 108-33, London.

- (1993β), «Political and cosmic turbulence in Euripides’ *Orestes*», στο Sommerstein κ.ά. (1993) 263-85.
- (1995), «Lawcourt dramas: the power of performance in Greek forensic oratory», *BICS* 40: 39-58.
- (1996), *Aeschylus’ Persians*, Warminster.
- Halliwell, S. (1987), *The Poetics of Aristotle: Translation and Commentary*, London.
- (1993), «The function and aesthetics of the Greek tragic mask», *Drama* 2: 195-211.
- Halperin, D. M., J. J. Winkler και F. Zeitlin, επιμ. (1990), *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Princeton.
- Hamburger, K. (1969), *From Sophocles to Sartre: Figures from Greek Tragedy, Classical and Modern*, New York (α’ έκδ.: 1962, στα γερμανικά).
- Hamilton, R. (1974), «Objective evidence for actors’ interpolations in Greek tragedy», *GRBS* 15: 387-402.
- Handley, E. W. και J. Rea (1957), *The Telephus of Euripides* (BICS Suppl. 5), London.
- Hansen, M. H. (1987), *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*, Oxford.
- (1991), *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Oxford.
- Hanson, A. E. (1990), «The medical writers’ woman», στο Halperin, Winkler και Zeitlin (1990) 309-37.
- Hanson, V. D. (1989), *The Western Way of War*, New York.
- επιμ. (1991), *Hoplites. The Classical Greek Battlefield Experience*, London-New York.
- (1995), *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, New York.
- Harder, R. E. (1993), *Die Frauenrollen bei Euripides*, Stuttgart.
- Harris, W. V. (1989), *Ancient Literacy*, Cambridge, MA.
- Harrison, J. (1912), *Themis*, Cambridge.
- Harrison, T. (1991), *The Trackers of Oxyrhynchus*, β’ έκδ. London.
- Hartigan, K. V. (1995), *Greek Tragedy on the American Stage: Ancient Drama in the Commercial Theater, 1882-1994*, Westport, CT-London.
- Harvey, F. D. (1966), «Literacy in the Athenian democracy», *REG* 79: 585-635.
- Hatzopoulos, M. και L. D. Loukopoulos, επιμ. (1981), *Philip of Macedon*, London.
- Havelock, E. A. (1982), *The Literate Revolution and its Cultural Consequences*, Princeton.
- Hearnshaw, F. J. C. (1929), *The Centenary History of King’s College London 1828-1928*, London.

- Hedreen, G. (1994), «Silens, nymphs and maenads», *JHS* 114: 47-69.
- Henderson, J. J. (1990), «The *demoi* and the comic competition», στο Winkler και Zeitlin (1990) 271-313.
- (1991), «Women and the Athenian dramatic festivals», *TAPA* 121: 133-47.
- (1993), «Comic hero versus political elite», στο Sommerstein κ.ά. (1993) 321-40.
- Henrichs, A. (1978), «Greek maenadism from Olympias to Messalina», *HSCP* 82: 121-60.
- (1982), «Changing Dionysiac identities», στο B. F. Meyer και E. P. Sanders (επιμ.), *Jewish and Christian Self-Definition*, τ. III: *Self-Definition in the Graeco-Roman World*, 137-60, 213-36, London.
- (1984), «Loss of self, suffering, violence: the modern view of Dionysus from Nietzsche to Girard», *HSCP* 88: 205-40.
- (1990), «Between city and country: cultic dimensions of Dionysus in Athens and Attica», στο M. Griffith και D. J. Mastrorade (επιμ.), *Cabinet of the Muses. Festschr. T. Rosenmeyer*, 255-77, Lanham.
- (1993), «“He has a God in Him”: human and divine in the modern perception of Dionysus», στο Carpenter και Faraone (1993) 13-43, Ithaca-London.
- (1994), «Der rasende Gott: zur Psychologie der Dionysos und der Dionysischen in Mythos und Literatur», *Antike und Abendland* 40: 31-58.
- (1995), «Why should I dance?», *Arion* 3: 56-111.
- (1996), Λήμματα «Dionysus» στο *The Oxford Classical Dictionary*, γ' έκδ. Oxford.
- Herington, J. (1985), *Poetry into Drama. Early Tragedy and the Greek Poetic Tradition*, Berkeley.
- Hexter, R. και D. Selden, επιμ. (1992), *Innovations of Antiquity*, London-New York.
- Hoffmann, H. (1974), «Hahnenkampf in Athen», *RA*: 195-220.
- Hoffmann, R. J. (1989), «Ritual license and the cult of Dionysus», *Athenaeum* 67: 91-115.
- Hornblower, S. (1991), *The Greek World 479-323 BC*, γ' έκδ. London-New York.
- Humphreys, S. C. (1978), *Anthropology and the Greeks*, London.
- (1985α), «Lycurgus of Butadae: an Athenian aristocrat», στο J. W. Eadie και J. Ober (επιμ.), *The Craft of the Ancient Historian. Festschr. C. G. Starr*, 199-252, Lanham-London.
- (1985β), «Social relations on stage: witnesses in classical Athens», *History and Anthropology* 1: 313-69.
- Hunter, V. (1994), *Policing Athens: Social Control in the Attic Lawsuits, 420-320 BC*, Princeton.
- Jameson, F. (1981), *The Political Unconscious*, Ithaca.
- Jameson, M. H. (1994), «The ritual of the Athena Nike parapet», στο Osborne και Hornblower (1994) 307-24.
- Jeanson, F. (1955), *Sartre par lui-même*, Paris.
- Jebb, R. C. (1883-96), *Sophocles: the Plays and Fragments*, 7 τόμοι, Cambridge.
- (1890), *Sophocles, Antigone*, γ' έκδ. Cambridge.
- Jocelyn, H. D. (1969), *The Tragedies of Ennius*, Cambridge.
- Jondorf, G. (1969), *Robert Garnier and the Themes of Political Tragedy in the Sixteenth Century*, Cambridge.
- Jones, A. H. M. (1957), *Athenian Democracy*, Oxford.
- Jones, C. P. (1991), «Dinner Theater», στο W. J. Slater (επιμ.), *Dining in a Classical Context*, 185-98, Ann Arbor.
- (1993), «Greek drama in the Roman Empire», στο Scodel (1993) 39-52.
- Jones, E. (1953), *Sigmund Freud: Life and Work*, τ. I: *The Young Freud 1856-1900*, London.
- Jones, J. (1962), *On Aristotle and Greek Tragedy*, London (επανεκδόση, 1983).
- Jones, P. V. κ.ά. (1984), *The World of Athens*, Cambridge.
- de Jong, I. J. F. (1991), *Narrative in Drama: The Art of the Euripidean Messenger-Speech*, Leiden.
- Just, R. (1989), *Women in Athenian Law and Life*, London-New York.
- Kaimio, M. (1970), *The Chorus of Greek Drama within the Light of the Person and Number Used*, Helsinki.
- (1988), *Physical Contact in Greek Tragedy: a Study of Stage Conventions*, Helsinki.
- (1993), «The protagonist in Greek tragedy», *Arctos* 27: 19-33.
- Kamerbeek, J. C. (1978), *The Plays of Sophocles*, part III *The Antigone*, Leiden.
- Katrak, K. H. (1986), *Wole Soyinka and Modern Tragedy* (Contributions in Afro-American and African Studies 96), New York.
- Katz, M. (1994), «The character of tragedy: women and the Greek imagination», *Arethusa* 27: 81-103.
- Kelly, H. A. (1993), *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle to the Middle Ages*, Cambridge.
- Kennedy, D. (1985), *Granville Barker and the Dream of Theatre*, Cambridge.
- Kerferd, G. (1981), *The Sophistic Movement*, Cambridge.
- Kerman, J. (1988), *Opera as Drama*, β' έκδ. New York.
- Keuls, E. (1985), *The Reign of the Phallus. Sexual Politics in Ancient Athens*, Berkeley (αναθεωρημένη έκδοση, 1993).
- Kierkegaard, S. (1987), «The tragic in ancient drama reflected in the tragic in

- modern drama», στο *Either/Or*, part I, 139-64, Princeton (α' έκδ.: 1843, στα δανικά).
- Kindermann, H. (1979), *Das Theaterpublikum der Antike*, Salzburg.
- King, H. (1983), «Bound to bleed: Artemis and Greek women», στο Cameron και Kuhrt (1983), 109-27.
- Kitto, H. D. F. (1956), *Form and Meaning in Drama*, London.
- (1961), *Greek Tragedy*, γ' έκδ. London (α' έκδ. 1936).
- Knight, R. (1974), *Racine et la Grèce*, Paris (α' έκδ. 1951).
- Knox, B. M. W. (1952a), «The lion in the house», *CP* 47: 17-25 (επανεκδοση στο Knox (1979) 27-38).
- (1952β), «The *Hippolytus* of Euripides», *YCS* 13: 1-31 (επανεκδοση στο Knox (1979) 205-30).
- (1957), *Oedipus at Thebes*, New Haven.
- (1961), «The *Ajax* of Sophocles», *HSCP* 65: 1-37.
- (1964), *The Heroic Temper: Studies in Sophoclean Tragedy*, Berkeley.
- (1977), «The *Medea* of Euripides», *YCS* 25: 193-225 (επανεκδοση στο Knox (1979) 295-322).
- (1979), *World and Action. Essays on the Ancient Theater*, Baltimore-London.
- (1992), «Athenian religion and literature», *The Cambridge Ancient History*, τ. V, β' εκδοση, 272-82, Cambridge.
- Kokolakis, M. (1959), «Pantomimus and the treatise περί ὀρχήσεως», *Platon* 11: 1-56.
- Kolb, F. (1979), «Theater und Polis», στο G. A. Seeck (επιμ.), *Das griechische Drama*, 504-45, Darmstadt.
- (1981), *Agora und Theater. Volks- und Festversammlung*, Berlin.
- (1989), «Theaterpublikum, Volksversammlung und Gesellschaft in der griechischen Welt», *Dioniso* 59: 345-51.
- Kraut, R., επιμ. (1992), *The Cambridge Companion to Plato*, Cambridge.
- Krentz, P. (1982), *The Thirty at Athens*, Ithaca.
- Kuch, H. (1974), *Kriegsgefangenschaft und Sklaverei bei Euripides*, Berlin.
- επιμ. (1983), *Die griechische Tragödie in ihre gesellschaftlichen Funktion*, Berlin.
- Kurke, L. (1991), *The Traffic in Praise: Pindar and the Poetics of Social Economy*, Ithaca.
- Kyle, D. G. (1987), *Athletics in Ancient Athens*, Leiden.
- (1992), «The Panathenaic games: sacred and civic athletics», στο Neils κ.ά. (1992) 77-101.
- Κυρτάτας, Δ., επιμ. (1993), *Όψις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Ηράκλειο.
- de Lacy, P. (1952), «Biography and tragedy in Plutarch», *AJP* 73: 159-71.
- Lane Fox, R. (1980), *The Search for Alexander*, New York-London.
- (1994) «Aeschines and Athenian democracy», στο Osborne και Hornblower (1994) 135-55.
- Lanza, D. (1977), *Il Tiranno e il suo Pubblico*, Torino.
- (1979), *Lingua e discorso nell'Atene delle professioni*, Napoli.
- (1983), «Lo spettacolo», στο M. Vegetti (επιμ.), *Oralità, Scrittura, Spettacolo*, 107-26, Torino.
- Lattimore, R. (1964), *Story Patterns in Greek Tragedy*, London-Ann Arbor.
- Leach, E. (1970), *Lévi-Strauss*, London.
- Lefkowitz, M. R. (1981), *The Lives of the Greek Poets*, London.
- Lefkowitz, M. R. και M. B. Fant (1992), *Women's Life in Greece and Rome: a Source Book in Translation*, β' έκδ. London.
- Lentricchia, F. (1980), *After the New Criticism*, London.
- Lesky, A. (1983), *Greek Tragic Poetry*, New Haven (α' έκδ.: 1972, στα γερμανικά).
- Lévêque, P. και P. Vidal-Naquet (1996), *Cleisthenes the Athenian. An Essay on the Representation of Space and Time in Greek Political Thought*, Atlantic Highlands, NJ (α' έκδ.: 1964, στα γαλλικά).
- Lévi-Strauss, C. (1963), *Structural Anthropology*, New York (α' έκδ.: 1958, στα γαλλικά β' εκδοση, 1977).
- Lintott, A. W. (1982), *Violence, Civil Strife and Revolution in the Classical City 750-330 BC*, London.
- Lissarrague, F. (1990), «Why satyrs are good to represent», στο Winkler και Zeitlin (1990) 228-36.
- Lloyd, G. E. R. (1983), *Science, Folklore and Ideology*, Cambridge.
- Lloyd, M. (1992), *The Agon in Euripides*, Oxford.
- Lloyd-Jones, H. (1982), *Blood for the Ghosts*, London.
- Longo, O. (1990), «The theater of the polis», στο Winkler και Zeitlin (1990) 12-19.
- Lonsdale, S. H. (1993), *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, Baltimore-London.
- (1995), «Homeric Hymn to Apollo: prototype and paradigm of choral performance», *Arion* 3: 25-40.
- Loraux, N. (1986), *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City*, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1981, στα γαλλικά).
- (1987), *Tragic Ways of Killing a Woman*, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1985, στα γαλλικά).
- (1993), *The Children of Athena. Athenian Ideas about Citizenship & the Division between the Sexes*, Princeton (α' έκδ.: 1984, στα γαλλικά).
- Maas, P. (1962), *Greek Metre*, μετάφραση και αναθεώρηση από τον H. Lloyd-Jones, Oxford (α' έκδ.: 1923, στα γερμανικά).

- MacDowell, D. (1978), *The Law in Classical Athens*, London.
- (1985), «Athenian laws about choruses», *Symposion* (1982). *Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, 65-77, Köln.
- Macintosh, F. (1994), *Dying Acts: Death in Ancient Greek and Modern Irish Tragic Drama*, Cork-New York.
- (1995), «Under the blue pencil: Greek tragedy and the British Censor», *Dialogos* 2: 54-70.
- Mackinnon, A. (1910), *The Oxford Amateurs: a Short History of Theatricals at the University*, London.
- MacKinnon, K. (1986), *Greek Tragedy into Film*, London-Sydney.
- Macleod, C. W. (1982), «Politics and the Oresteia», *JHS* 102: 124-44 (= Macleod (1983) κεφ. 3).
- (1983), *Collected Essays*, επιμ. O. Taplin, Oxford.
- Malcolm, N. (1990), *George Enescu: his Life and Music*, London.
- Manasse, E. M. (1952), «Iphigenie und die Götter», *Modern Language Quarterly* 13: 377-91.
- Markle, M. M. (1985), «Jury pay and Assembly pay in Athens», στο P. Cartledge και D. Harvey (επιμ.), *CRUX. Festschr. G. de Ste. Croix*, 265-97, Exeter-London.
- Martin, R. P. (1989), *The Language of Heroes: Speech and Performance in the Iliad*, Ithaca.
- Martin-Harvey, J. (1933), *The Autobiography of Sir John Martin-Harvey*, London.
- Mason, H. A. (1969), «The Women of Trachis and creative translation», *Cambridge Quarterly* 4: 244-72 (επανεκδόση στο J. P. Sullivan (επιμ.), *Ezra Pound: a Critical Anthology*, 279-310, Harmondsworth 1970).
- McCall, D. (1969), *The Theatre of Jean-Paul Sartre*, New York.
- McDonald, M. (1983), *Euripides in Cinema: the Heart Made Visible*, Philadelphia.
- McDonald, M. και K. MacKinnon (1993), «Cacoyannis vs. Euripides: from tragedy to melodrama», στο N. W. Slater και B. Zimmermann (επιμ.), *Intertextualität in der griechisch-römischen Komödie*, Stuttgart.
- Meier, C. (1990), *The Greek Discovery of Politics*, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1980, στα γερμανικά).
- (1993), *The Political Art of Greek Tragedy*, Cambridge (α' έκδ.: 1988, στα γερμανικά).
- Merck, M. (1978), «The city's achievement: the patriotic Amazonomachy and ancient Athens», στο S. Lipshitz (επιμ.), *Tearing the Veil*, 95-115, London.
- Mette, H.-J. (1977), *Urkunden dramatischer Aufführungen in Griechenland*, Berlin.
- Michellini, A. (1987), *Euripides and the Tragic Tradition*, Wisconsin.
- Mikalson, J. D. (1975), *The Sacred and Civil Calendar of Athens*, Ann Arbor.
- (1982), «The heorte of heortology», *GRBS* 23: 213-21.
- (1991), *Honor Thy Gods. Popular Religion in Greek Tragedy*, Chapel Hill-London.
- Mitchell, R. (1991), «Miasma, mimesis, and scapegoating in Euripides' *Hippolytus*», *CA* 10: 97-122.
- Morrison, J. S. και J. F. Coates (1986), *The Athenian Trireme*, Cambridge.
- Mossman, J. M. (1988), «Tragedy and epic in Plutarch's Alexander», *JHS* 108: 83-93.
- Mueller, M. (1980), *Children of Oedipus and Other Essays on the Imitation of Greek Tragedy 1550-1800*, Toronto.
- Muir, L. R. (1995), *The Biblical Drama of Medieval Europe*, Cambridge.
- Muller, W. (1982), *Choreia: Pindar and Dance*, Princeton.
- Müller, A. (1909), «Das Bühnenwesen in der Zeit von Constantin d. gr. bis Justinian», *Neue Jahrbücher* 12: 36-55.
- Murray, G. (1913), *Euripides and his Age*, London.
- Murray, O., επιμ. (1990), *Symptica. A Symposium on the Symposion*, Oxford.
- Nagy, G. (1990), *Pindar's Homer. The Lyric Possession of an Epic Past*, Baltimore.
- (1996), *Poetry in Performance*, Cambridge.
- Neils, J. κ.ά. (1992), *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Princeton.
- Newiger, H.-J. (1961), «Elektra in Aristophanes' *Wolken*», *Hermes* 89: 422-50.
- Norrish, P. (1988), *New Tragedy and Comedy in France 1945-70*, Totowa, NJ.
- Nugent, S. G. (1988), «Masking becomes Electra: O'Neill, Freud, and the feminine», *Comparative Drama* 22: 37-55.
- Nussbaum, M. C. (1986), *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge.
- Ober, J. (1989), *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, Princeton.
- Ober, J. και B. S. Strauss (1990), «Drama, political rhetoric, and the discourse of Athenian democracy», στο Winkler και Zeitlin (1990) 237-70.
- O'Brien, J. (1953), *Portrait of André Gide*, New York.
- O'Regan, D. E. (1992), *Rhetoric, Comedy and the Violence of Language in Aristophanes' Clouds*, New York.
- Orgel, S. (1975), *The Illusion of Power: Political Theater in the English Renaissance*, Berkeley.
- Ortner, S. B. (1974), «Is female to male as nature is to culture?», στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Women, Culture and Society*, 66-87, Stanford.
- Osborne, R. (1985), «Law in action in classical Athens», *JHS* 105: 40-58.

- (1987), «Viewing and obscuring the Parthenon frieze», *JHS* 107: 98-105.
- (1993), «Competitive festivals and the polis: a context for dramatic festivals at Athens», στο Sommerstein κ.ά. (1993) 21-37.
- Osborne, R. και S. Hornblower, επιμ. (1994), *Ritual, Finance, Politics, Festschr. D. M. Lewis*, Oxford.
- Østerud, S. (1973), «The intermezzo with the false merchant in Sophocles' *Philoctetes* 542-627», *C & M* 9: 10-26.
- Ostwald, M. (1988), «The reform of the Athenian state by Cleisthenes», *The Cambridge Ancient History*, τ. IV, β' έκδοση, 303-46, Cambridge.
- (1992), «Athens as a cultural centre», *The Cambridge Ancient History*, τ. V, β' έκδοση, 306-69, Cambridge.
- Padel, R. (1983), «Women: model for possession by Greek daemons», στο Cameron και Kuhrt (1983) 3-19.
- (1990), «Making space speak», στο Winkler και Zeitlin (1990) 336-65.
- (1992), *In and Out of the Mind. Greek Images of the Tragic Self*, Princeton.
- (1995), *Whom Gods Destroy*, Princeton.
- Parke, H. W. (1977), *Festivals of the Athenians*, London-New York.
- Parker, R. (1987), «Festivals of the Attic demes», *Boreas* 15: 137-47.
- (1996), *Athenian Religion*, Oxford.
- Patterson, C. B. (1981), *Pericles' Citizenship Law of 451-450 BC*, New York.
- (1986), «Hai Attikai. The other Athenians», *Helios* 13: 49-67.
- Paul, G. (1991), «Symposia and deipna in Plutarch's Lives and other historical writings», στο W. J. Slater (επιμ.), *Dining in a Classical Context*, 157-69, Ann Arbor.
- Pelling, C., επιμ. (1990), *Characterization and Individuality in Greek Literature*, Oxford.
- Pfeiffer, R. (1968), *History of Classical Scholarship*, Oxford.
- Pickard-Cambridge, A. W. (1927), *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, Oxford.
- (1946), *The Theatre of Dionysus in Athens*, Oxford.
- (1962), *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, αναθεωρημένη έκδοση, Oxford.
- (1988), *The Dramatic Festivals of Athens*, β' έκδοση αναθεωρημένη από τους J. Gould και D. M. Lewis, Oxford.
- Plathy, J. (1985), *The Mythical Poets of Greece*, Washington, DC.
- Pocock, G. (1973), *Corneille and Racine: Problems of Tragic Form*, Cambridge.
- Podlecki, A. J. (1966a), «The power of the word in Sophocles' *Philoctetes*», *GRBS* 7: 233-75.
- (1966β), *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, Ann Arbor.
- (1990), «Could women attend the theater in ancient Athens? A collection of testimonia», *Anc World* 21: 27-43.

- Polacco, J. (1990), *Il teatro di Dioniso Eleutereo ad Atene*, Roma.
- Poliakoff, M. B. (1987), *Combat Sports in the Ancient World: Competition, Violence, and Culture*, New Haven.
- Pomeroy, S. (1975), *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, New York.
- Poole, A. (1976), «Total disaster: Euripides' *Trojan Women*», *Arion* 3: 257-87.
- Pope, M. (1986), «Athenian festival judges – seven, five or however many», *CQ* 36: 322-6.
- Popp, H. (1971), «Das Amoiβαιον», στο W. Jens (επιμ.), *Die Bauformen der Tragödie*, 221-75, München.
- Powell, A., επιμ. (1991), *Euripides, Women and Sexuality*, London-New York.
- Prag, A. J. N. W. (1985), *The Oresteia: Iconographic and Narrative Tradition*, Warminster.
- Privitera, G. A. (1991), «Origini della tragedia e ruolo del ditirambo», *Studi Italiani di Filologia Classica* 84: 184-95.
- Pucci, P. (1980), *The Violence of Pity in Euripides' Medea*, Ithaca.
- (1992), *Oedipus and the Fabrication of the Father*, Baltimore.
- Puffett, D., επιμ. (1989), *Richard Strauss's Elektra* (Cambridge Opera Handbooks), Cambridge.
- Purdum, C. B. (1955), *Harley Granville Barker*, London.
- Rabinowitz, N. S. (1992), «Tragedy and the politics of containment», στο Richlin (1992) 36-52.
- (1993), *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*, Ithaca-London.
- Rawson, E. (1985), «Theatrical life in Republican Rome and Italy», *Papers of the British School at Rome* 53: 97-113 (επανεκδοση στο Rawson (1991) 468-87).
- (1987), «Discrimina Ordinum: the Lex Julia Theatralis», *Papers of the British School at Rome* 55: 83-114 (επανεκδοση στο Rawson (1991) 508-45).
- (1991), *Roman Culture and Society. Collected Papers*, Oxford.
- Reckford, K. J. (1972), «Phaethon, Hippolytus, Aphrodite», *TAPA* 103: 405-32.
- (1974), «Phaedra and Pasiphae: the pull backwards», *TAPA* 104: 307-28.
- Rehm, R. (1992), *Greek Tragic Theatre*, London-New York.
- (1994), *Marriage to Death: the Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy*, Princeton.
- Reinhardt, K. (1979), *Sophocles*, Oxford (α' έκδ.: 1933, στα γερμανικά).
- Reynolds, L. και N. Wilson (1991), *Scribes and Scholars*, γ' έκδ. Oxford.
- Richlin, A., επιμ. (1992), *Pornography and Representation in Greece and Rome*, New York.
- Ritchie, W. (1964), *The Authenticity of the Rhesus of Euripides*, Cambridge.

- Roberts, J. T. (1994), *Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in Western Thought*, Princeton.
- Romilly, J. de (1982), «Le thème de la liberté et l'évolution de la tragédie grecque», στο J. Polacco (επιμ.), *Théâtre et spectacles dans l'antiquité. Actes du colloque de Strasbourg 5-7 novembre 1981*, 215-26, Strasbourg.
- (1995), *Tragédies grecques au fil des ans*, Paris.
- Rose, P. W. (1992), *Sons of the Gods, Children of Earth: Ideology and Literary Form in Ancient Greece*, Ithaca-London.
- Rosivach, V. J. (1987), «Autochthony and the Athenians», *CQ* 37: 294-306.
- Rösler, W. (1980), *Polis und Tragödie. Funktionsgeschichtliche Betrachtungen zu einer antiken Literaturgattung*, Konstanz.
- Roueché, C. M. (1993), *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman periods (JRS Monograph 6)*, London.
- Ryan, K. (1989), *Shakespeare*, New York-London.
- Saïd, S. (1985), *Sophiste et tyran, ou le problème du Prométhée enchaîné*, Paris.
- Ste Croix, G. E. M. de (1981), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London-Ithaca (διορθωμένη έκδοση, 1983).
- Sartre, J.-P. (1976), *Sartre on Theater*, επιμ. M. Contat και M. Rybalka, New York.
- Schadewaldt, W. (1970), «Der "Zerbrochene Krug" und "König Ödipus"», στο *Hellas und Hesperien. Gesammelte Schriften zur Antike und zur neueren Literatur*, τ. II, 333-40 (= *Schweizer Monatshefte* 37 (1957) 311-18).
- Schaps, D. M. (1977), «The woman least mentioned: etiquette and women's names», *CQ* 27: 232-30.
- Schlesier, R. (1993), «Maenads as tragic models», στο Carpenter και Faraone (1993) 89-114.
- Schmidt, M. (1967), «Dionysien», *Antike Kunst* 10: 70-81.
- (1982), «Oidipus und Teiresias», στο *Praestant Interna. Festschr. U. Hausmann*, 236-43, Tübingen.
- Schrade, L. (1960), *La Représentation d'Épido Tiranno au Teatro Olimpico (Vicence 1585)*, Paris.
- (1964), *Tragedy in the Art of Music*, Cambridge, MA.
- Scodel, R., επιμ. (1993), *Theater and Society in the Classical World*, Ann Arbor.
- Seaford, R. (1981), «Dionysiac drama and the Dionysiac mysteries», *CQ* 31: 252-75.
- (1984), *Euripides. Cyclops*, Oxford.
- (1987), «The tragic wedding», *JHS* 107: 106-30.
- (1993), «Dionysus as destroyer of the household: Homer, tragedy and the polis», στο Carpenter και Faraone (1993) 115-46.
- (1994), *Reciprocity and Ritual. Homer and Tragedy in the Developing City-State*, Oxford.
- Segal, C. (1965), «The tragedy of Hippolytus: the waters of Ocean and the untouched meadow», *HSCP* 70: 117-69 (= Segal (1986a) 165-221).
- (1981), *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*, Cambridge, MA.
- (1982), *Dionysiac Poetics and Euripides' Bacchae*, Princeton.
- (1983), «Greek myth as a semiotic system and the problem of tragedy», *Arethusa* 16: 173-98 (= Segal (1986a) 48-74).
- (1986a), *Interpreting Greek Tragedy: Myth, Poetry, Texts*, Ithaca-London.
- (1986β), «Greek tragedy and society: a structuralist perspective», στο Segal (1986a) 21-47 (= Euben (1986) 43-75).
- (1990), «Dionysus and the gold tablets from Pelinna», *GRBS* 31: 411-19.
- (1993α), *Oedipus Tyrannus. Tragic Heroism and the Limits of Knowledge*, New York-Don Mills, Ontario.
- (1993β), *Euripides and the Poetics of Sorrow*, Durham, NC-London.
- (1995), «Spectator and listener», στο J.-P. Vernant (επιμ.), *The Greeks*, 184-217, Chicago.
- (1996), «Catharsis, audience and closure in Greek tragedy», στο Silk (1996) 149-72.
- Seidensticker, B. (1971), «Stichomuthia», στο W. Jens (επιμ.), *Die Bauformen der Tragödie*, München.
- (1979), «Sacrificial ritual in the *Bacchae*», στο G. W. Bowersock κ.ά. (επιμ.), *Arktouros. Hellenic Studies Presented to Bernard M. W. Knox*, 181-90, Berlin.
- (1992), «The political use of antiquity in the literature of the German Democratic Republic», *ICS* 17: 347-67.
- Shapiro, H. A. (1989), *Art and Cult under the Tyrants in Athens*, Mainz.
- (1992), «*Mousikoi Agones*: music and poetry at the Panathenaia», στο Neils κ.ά. (1992) 53-75.
- Sifakis, G. M. (1995), «The one-actor rule in Greek tragedy», στο A. Griffiths (επιμ.), *Stage Directions: Essays in Ancient Drama in Honour of E. W. Handley* (= *BICS Suppl.* 66) 13-24, London.
- Silk, M. S., επιμ. (1996), *Tragedy and the Tragic*, Oxford.
- Silk, M. S. και J. P. Stern (1981), *Nietzsche on Tragedy*, Cambridge.
- Simon, B. (1978), *Mind and Madness in Ancient Greece: the Classical Roots of Modern Psychiatry*, Ithaca, NY.
- Simon, E. (1954), «Die Typen der Medeadarstellung in der antiken Kunst», *Gymnasium* 61: 203-27.

- Simon, E. (1982α), *The Ancient Theatre*, London-New York (α' έκδ.: 1972, στα γερμανικά).
- (1982β), «Satyr-plays on vases in the time of Aeschylus», στο D. Kurtz και B. Sparkes (επιμ.), *The Eye of Greece*, Cambridge.
- (1983), *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Madison-London.
- Sinclair, R. K. (1988), *Democracy and Participation in Athens*, Cambridge.
- Sinfield, A. (1983), *Literature in Protestant England 1560-1660*, London.
- Sissa, G. (1990α), *Greek Virginity*, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1987, στα γαλλικά).
- (1990β), «Maidenhood without maidenhead: the female body in ancient Greece», στο Halperin, Winkler και Zeitlin (1990) 339-64.
- Slater, P. (1968), *The Glory of Hera*, Boston.
- Smethurst, M. J. (1989), *The Artistry of Zeami: a Comparative Study of Greek Tragedy and Nō*, Princeton.
- Snell, B. (1953), *The Discovery of the Mind. The Greek Origins of European Thought*, Oxford (α' έκδ.: 1948, στα γερμανικά).
- (1986), *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, τ. I: *Didascaliae, Catalogi, Testimonia et Fragmenta Tragicorum minorum*, α' έκδοση διορθωμένη και επαυξημένη από τον R. Kannicht, Göttingen.
- Sommerstein, A. H. (1989), *Aeschylus. Eumenides*, Cambridge.
- Sommerstein, A. H., S. Halliwell, J. Henderson και B. Zimmermann, επιμ. (1993), *Tragedy, Comedy and the Polis. Papers from the Greek Drama Conference, Nottingham 18-20 July 1990*, Bari.
- Sourvinou-Inwood, C. (1994), «Something to do with Athens: Tragedy and Ritual», στο Osborne και Hornblower, επιμ. (1994) 269-89, Oxford.
- Soyinka, W. (1976), *Myth, Literature and the African World*, Cambridge.
- Stallybrass, P. και A. White (1986), *The Politics and Poetics of Transgression*, London.
- Steinberg, M. P. (1991), «The incidental politics to Mendelssohn's Antigone», στο R. L. Todd (επιμ.), *Mendelssohn and His World*, 137-57, Princeton.
- Steiner, G. (1961), *The Death of Tragedy*, New York.
- (1984), *Antigones*, Oxford.
- (1992), *After Babel: Aspects of Language and Translation*, β' έκδ. Oxford.
- Στεφανής, Ι. Ε. (1988), *Διονυσιακοί τεχνίται. Συμβολές στην προσωπογραφία του θεάτρου και της μουσικής των αρχαίων Ελλήνων*, Ηράκλειο.
- Stoltzfus, B. (1969), *Gide's Eagles*, Carbondale-Edwardsville, IL.
- Stone, D. (1974), *French Humanist Tragedy: a Reassessment*, Manchester.
- Storr, A. (1992), *Music and the Mind*, London.
- Strauss, B. S. (1985), «Ritual, social drama and politics in classical Athens», *AJAH* 10: 67-83.
- Stravinsky, I. (1970), *The Poetics of Music in the Form of Six Lessons*, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1947, στα ρωσικά).
- Stroh, H. (1957), *Euripides. Interpretation zur dramatischen Form (Zetemata 15)*, München.
- Strunk, O. (1952), *Source Readings in Music History: from Classical Antiquity to the Romantic Era*, London.
- Styan, J. L. (1975), *Drama, Stage and Audience*, Cambridge.
- Sutton, D. F. (1987), «The theatrical families of Athens», *AJP* 108: 9-26.
- Synodinou, K. (1977), *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ioannina.
- Taplin, O. P. (1977), *The Stagecraft of Aeschylus*, Oxford.
- (1978), *Greek Tragedy in Action*, London.
- (1986), «Fifth-century tragedy and comedy: a *synkrisis*», *JHS* 106: 163-74.
- (1989), *Greek Fire*, London.
- (1992), «The new Khoregos vase», *Pallas* 38: 139-50.
- (1993), *Comic Angels and Other Approaches to Greek Drama through Vase-Painting*, Oxford.
- (1995), «Opening performance: closing texts?», *Essays in Criticism* 45: 93-120.
- Taplin, O. P. και P. J. Wilson (1993), «The "aetiology" of tragedy», *PCPS* 39: 169-80.
- Taylor, R. (1976), *The Drama of W. B. Yeats: Irish Myth and the Japanese Nō*, New Haven-London.
- Tennenhouse, L. (1986), *Power on Display: the Politics of Shakespeare's Genres*, New York-London.
- Thomas, R. (1992), *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge.
- Thomson, G. (1941), *Aeschylus and Athens*, London.
- Thorndike, S. (1960), «The theatre and Gilbert Murray», στο J. Smith και A. Toynbee (επιμ.), *Gilbert Murray; an Unfinished Autobiography*, London.
- Todd, S. (1990), «The purpose of evidence in Athenian courts», στο Cartledge, Millett και Todd (1990) 19-39.
- Too, Y. L. (1995), *The Rhetoric of Identity in Isocrates: Text, Power, Pedagogy*, Cambridge.
- Trendall, A. D. (1988), «Masks on Apulian red-figured vases», στο J. Betts, J. Hooker και J. R. Green, *Studies in Honour of T. B. L. Webster*, τ. II: 137-54, Bristol.
- (1989), *Red Figure Vases of South Italy and Sicily*, London.
- (1991), «Farce and tragedy in South Italian vase-painting», στο T. Rasmussen και N. Spivey (επιμ.), *Looking at Greek Vases*, 151-82, Cambridge.
- Trendall, A. D. και A. Cambitoglou (1978), *The Red-Figured Vases of Apulia*, 3 τόμοι, Oxford.

- (1983), *First Supplement to the Red-Figured Vases of Apulia* = BICS Suppl. 42, London.
- (1992), *Second Supplement to the Red-Figured Vases of Apulia* = BICS Suppl. 60, London.
- Trendall, A. D. και T. B. L. Webster (1971), *Illustrations of Greek Drama*, London.
- Treu, K. (1983), «Griechische Tragödie und Theaterpraxis», στο H. Kuch (επιμ.), *Die griechische Tragödie in ihre gesellschaftlichen Funktion*, 141-59, Berlin.
- Trevelyan, H. (1941), *Goethe and the Greeks*, Cambridge.
- Turner, E. G. (1963), «Dramatic representations in Graeco-Roman Egypt: how long do they continue?», *Ant. Class.* 32: 120-8.
- Turner, V. (1969), *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Chicago-London.
- (1973), *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca.
- (1974), *Drama, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*, Ithaca-London.
- (1982), *From Ritual to Theatre. The Human Seriousness of Play*, New York.
- Vanderpool, E. (1970), *Ostracism at Athens*, Princeton.
- Vegetti, M., επιμ. (1983), *Oralità, Scrittura, Spettacolo*, Torino.
- Vernant, J.-P. (1991), *Mortals and Immortals: Collected Essays*, επιμ. F. I. Zeitlin, Princeton.
- Vernant, J.-P. και P. Vidal-Naquet (1988), *Myth and Tragedy in Ancient Greece*, 2 τόμοι σε 1, Cambridge, MA (α' έκδ.: 1973, 1986, στα γαλλικά).
- Versnel, H. S. (1990), «What's sauce for the goose in sauce for the gander: myth and ritual, new and old», στο L. Edmunds (επιμ.), *Approaches to Greek Myth*, 23-90, Baltimore.
- Vickers, B. F. (1973), *Towards Greek Tragedy*, London.
- Vidal-Naquet, P. (1981), *Le chasseur noir: formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Paris.
- (1992), «Note sur la place et le statut des étrangers dans la tragédie grecque», στο R. Lonis (επιμ.), *L'Étranger dans le monde grec*, τ. II: 297-313, Nancy.
- Walcot, P. (1976), *Greek Drama in its Theatrical and Social Context*, Cardiff.
- Walder, D. (1984), *Athol Fugard*, Houndsmills-London.
- Walton, J. M., επιμ. (1987), *Living Greek Theatre: a Handbook of Classical Performance and Modern Production*, New York-Westport, CT.
- Waters, K. H. (1985), *Herodotus the Historian*, London.
- Webster, T. B. L. (1967), *The Tragedies of Euripides*, London.
- Weinberg, B. (1961), *History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*, Chicago.
- West, F. (1984), *Gilbert Murray: a Life*, London.
- West, M. L. (1992), *Ancient Greek Music*, Oxford.
- (1994), «Reginald Pepys Winnington-Ingram 1904-1993», *ProcBritAcad* 84: 579-97.
- Whitehead, D. (1986α), *The Demes of Attica 508/7—ca 250 BC*, Princeton.
- (1986β), «Festival liturgies in Thorikos», *ZPE* 62: 213-20.
- (1995), «Monumental political architecture in Archaic and Classical Greek Poleis», στο D. Whitehead (επιμ.), *From Political Architecture to Stephanus Byzantinus*, Stuttgart.
- Whitlock-Blundell, M. (1989), *Helping Friends and harming Enemies*, Cambridge.
- Whitman, C. (1951), *Sophocles: a Study in Heroic Humanism*, Cambridge, MA.
- Wiles, D. (1991), *The Masks of Menander*, Cambridge.
- Wilkins, J. (1993), *Euripides. Heraklidae*, Oxford.
- Williams, B. (1993), *Shame and Necessity*, Berkeley-Los Angeles-Oxford.
- Wilson, D. (1987), *Gilbert Murray OM 1866-1957*, Oxford.
- Wilson, P. J. (1991), «Demosthenes 21 (*Against Meidias*): democratic abuse», *PCPS* 37: 164-95.
- (1993), «The representation and rhetoric of the collective: Athenian tragic cho-roi in their social context» (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Cambridge.
- (2000), *The Athenian Institution of the Khoregia. The Chorus, the City and the Stage*, Cambridge.
- Winkler, J. J. (1990α), *The Constraints of Desire*, London-New York.
- (1990β), «The Ephebes' Song: *tragoidia* and *polis*», στο Winkler και Zeitlin (1990) 20-62.
- Winkler, J. J. και F. Zeitlin, επιμ. (1990), *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context*, Princeton.
- Winnington-Ingram, R. P. (1948α), *Euripides and Dionysus: an Interpretation of the Bacchae*, Cambridge (επανεκδόση, Amsterdam 1969).
- (1948β), «Clytemnestra and the vote of Athena», *JHS* 68: 130-47 (επανεκδόση (1983) στο *Studies in Aeschylus*, Cambridge).
- (1980), *Sophocles: an Interpretation*, Cambridge.
- (1985), «The origins of tragedy», στο *CHCL*, 258-63.
- Witt, M. A. F. (1993), «Fascist ideology and theatre under the Occupation: the case of Jean Anouilh», *Journal of European Studies* 23: 49-69.
- Wycheley, R. E. (1978), *The Stones of Athens*, Princeton.
- Xanthakis-Karamanos, G. (1979), «The influence of rhetoric on fourth-century tragedy», *CQ* 29: 6-76.
- (1980), *Studies in Fourth-century Tragedy*, Athens.
- Yarrow, P. J. (1978), *Racine*, Totowa, NJ.

- Yunis, H. (1988), *A New Creed: Fundamental Religious Beliefs in the Athenian Polis and Euripidean Drama*, Göttingen.
- Zeitlin, F. I. (1965), «The motif of the corrupted sacrifice in Aeschylus' *Oresteia*», *TAPA* 96: 463-505.
- (1978), «Dynamics of misogyny in the *Oresteia*», *Arethusa* II: 149-84 (= Zeitlin (1996) 87-119).
- (1980), «The closet of masks: role-playing and myth-making in the *Orestes* of Euripides», *Ramus* 9: 51-77.
- (1982), *Under the Sign of the Shield: Semiotics and Aeschylus' Seven against Thebes*, Roma.
- (1984), «The dynamics of misogyny: myth and myth-making in the *Oresteia*», στο J. Peradotto και J. P. Sullivan (επιμ.), *Women in the Ancient World: the Arethusa Papers*, 149-84, Albany.
- (1985), «The power of Aphrodite: Eros and the boundaries of self in the *Hippolytus*», στο P. Burian (επιμ.), *Directions in Euripidean Criticism*, 144-97, Durham, NC (= Zeitlin (1996) 219-84).
- (1986), «Thebes: theater of self and society in Athenian drama», στο Euben (1986) 101-41, Berkeley-Los Angeles-London (= Winkler και Zeitlin (1990) 130-67).
- (1989), «Mysteries of identity and designs of the self in Euripides' *Ion*», *PCPS* 35: 144-97 (= Zeitlin (1996) 285-338).
- (1990), «Playing the other: theater, theatricality and the feminine in Greek drama», στο Winkler και Zeitlin (1990) 63-96 (= Zeitlin (1996) 341-74).
- (1992), «The politics of Eros in the *Danaid* trilogy of Aeschylus», στο Hexter και Selden (1992) 203-52 (= Zeitlin (1996) 123-71).
- (1993), «Staging Dionysus between Thebes and Athens», στο Carpenter και Faraone (1993) 147-82.
- (1996), *Playing the Other. Gender and Society in Classical Greek Literature*, Chicago.
- Zimmermann, B. (1991), *Greek Tragedy. An Introduction*, Baltimore-London (α' έκδ.: 1985, στα γερμανικά).
- (1992), *Dithyrambos: Geschichte einer Gattung (Hypomnemata 98)*, Göttingen.
- Žižek, S. (1991), *Looking Awry: an Introduction to Lacan through Popular Culture*, Cambridge, MA-London.
- Zuntz, G. (1963), *The Political Plays of Euripides*, Manchester (α' έκδ. 1955).

Συμπληρωματική βιβλιογραφία για την αρχαία ελληνική τραγωδία
μετά την έκδοση του Οδηγού το 1997

1. Εκδόσεις κειμένων, ερμηνευτικά σχόλια και μεταφράσεις

Αισχύλος

- Δημητριάδης, Δ., μτφρ. 2005, *Αισχύλου Ορέστεια*, Αθήνα: Σμίλη.
- Μουλλάς, Π., μτφρ. 2000, *Αισχύλου Πέρσες*, Αθήνα: Στιγμή.

Σοφοκλής

- Εν Κύκλω, μτφρ. 1998, *Σοφοκλής. Αίας*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Griffith, M., έκδ.-σχολ. 1999, *Sophocles. Antigone*, Cambridge: Cambridge University Press.
- March, J., έκδ.-μτφρ.-σχολ. 2001, *Sophocles. Electra*, Warminster: Aris & Phillips.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν., μτφρ. 2004, *Σοφοκλής. Οιδίπους επί Κολωνών*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Radt, S., έκδ. 1999, *Tragicorum Graecorum Fragmenta. Vol. IV. Sophocles*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rodighiero, A., κειμ.-μτφρ.-σχολ. 1998, *Sofocle. Edipo a Colono*, Venezia: Marsilio.
- Sommerstein, A. H., D. Fitzpatrick και T. Talbot, μτφρ. 2006, *Sophocles. Selected Fragmentary Plays. Volume I. Polyxene, The Diners, Tereus, Troilus, Phaedra*, Oxford, Oxbow Books.

Ευριπίδης

- Allan, W., κειμ.-μτφρ.-σχολ. 2001, *Euripides. The Children of Heracles*, Warminster: Aris & Phillips.
- Biehl, W., έκδ.-σχολ. 1997, *Textkritik und Formanalyse zur euripideischen Hekabe. Ein Beitrag zum Verständnis der Komposition*, Heidelberg: C. Winter.
- Cropp, M. J., έκδ.-μτφρ.-σχολ. 2000, *Euripides. Iphigenia in Tauris*, Warminster: Aris & Phillips.
- Gregory, J., έκδ.-σχολ. 1999, *Euripides. Hecuba*, Atlanta, Georgia: Scholars Press.
- Jouan, F. και H. Van Looy, έκδ.-μτφρ.-σχολ. 1998-2002, *Euripide. Tragédies. Tome VIII. Fragments*, 3 τεύχη, Paris: Les Belles Lettres.
- Kovacs, D., έκδ.-μτφρ. 1994-2002, *Euripides* [Loeb Classical Library] 6 τόμοι, Cambridge, Mass. & London, England: Harvard University Press.
- Mastrorade, D. J., έκδ.-σχολ. 2002, *Euripides. Medea*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, C. W., έκδ.-μτφρ.-σχολ. 2000, *Euripides. Philoktet. Testimonien und Fragmente* [Texte und Kommentare 21], Berlin-New York: De Greuter.

Preiser, C., έκδ.-σολ. 2000, *Euripides. Telephos. Einleitung, Text, Kommentar* [Spudasmata 78], Zurich-New York: Olms.

Χειμωνάς, Γ., μτφρ. 1998, *Ευριπίδη Ορέστης*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Χουρμουζιάδης, Ν. Χ., μτφρ. 2000, *Ευριπίδη Φοίνισσες*, Αθήνα: Στιγμή.

Αποσπάσματα

Diggle, J., έκδ. 1998, *Tragicorum Graecorum Fragmenta Selecta* [Oxford Classical Texts], Oxford.

2. Γενικές μελέτες για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και την αρχαιοελληνική γλώσσα

Κυρτάτας, Δ., 2002, *Κατακτώντας την αρχαιότητα. Ιστοριογραφικές διαδρομές*, Αθήνα: Πόλις.

Nesselrath, H.-G., επιμ. 1997, *Einleitung in die griechische Philologie*, Stuttgart-Leipzig: B.G. Teubner.

Saïd, S., M. Trédé και A. Le Boulluec, 1997, *Histoire de la littérature grecque*, Paris.

Taplin, O., επιμ. 2000, *Literature in the Greek and Roman worlds. A New Perspective*, Oxford.

Χριστίδης, Α.-Φ., επιμ. 2001, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας-Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη).

3. Μελέτες κυρίως για τις σωζόμενες τραγωδίες

Aloni, A., E. Berardi, G. Besso και S. Cecchin, επιμ. 2002, *Atti del seminario internazionale I Sette a Tebe. Dal mito alla letteratura. Torino 21-22 febbraio 2001*, Bologna: Patron.

Assael, J., 2001, *Euripide, philosophe et poète tragique* [Collection d'Études Classiques 16], Louvain-Namur-Paris-Sterling: Peeters.

Avezzi, G., επιμ. 2003, *Il dramma sofocleo. Testo, lingua, interpretazione* [Drama. Beiträge zum antiken Drama, Band 13], Stuttgart-Weimar: Metzler.

Barrett, J., 2002, *Staged Narrative. Poetics and the Messenger in Greek Tragedy*, Berkeley: University of California Press.

Berman, D. W., 2007, *Myth and Culture in Aeschylus' Seven Against Thebes* [Filologia e Critica 95], Roma: Edizioni dell'Ateneo.

Budelmann, F., 2006, *The Language of Sophocles. Communitarity, Communication and Involvement*, Cambridge: Cambridge University Press.

Budelmann, F. και P. Michelakis, επιμ. 2001, *Homer, Tragedy and Beyond. Essays in Honour of P. E. Easterling*, London.

Burgess, J., 2005, *The Faber Pocket Guide to Greek and Roman Drama*, London: Faber and Faber.

Γόση, Μ. Ι., 1996, *Μύθος και λόγος στον Σοφοκλή* (διδ. διατρ.), Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Clauss, J. J. και S. I. Johnston, επιμ. 1997, *Medea. Essays on Medea in Myth, Literature, Philosophy and Art*, Princeton.

Conacher, D., 1998, *Euripides and the Sophists. Some Dramatic Treatments of Philosophical Ideas*, London: Duckworth.

Cropp, M., K. Lee και D. Sansone, επιμ. 1999-2000, *Euripides and Tragic Theater in the Late Fifth Century = Illinois Classical Studies 24-25*.

Deforge, B., 1997, *Le festival des cadavres. Morts et mises à mort dans la tragédie grecque*, Paris: Les Belles Lettres.

Dupont, F., 2001, *L'insignifiance tragique*, Paris: Gallimard.

Edmonds, L., 1996, *Theatrical Space and Historical Place in Sophocles' Oedipus at Colonus*, Lanham Md.

Ercolani, A., 2000, *Il passaggio di parola sulla scena tragica. Didascalie interne e strutture delle rheses* [Drama 12], Stuttgart-Weimar.

Ferrari, E., 1996, *Introduzione al teatro greco*, Milano.

Foley, H. P., 2001, *Female Acts in Greek Tragedy* [Martin Classical Lectures], Princeton-Oxford: Princeton University Press.

García Novo, E. και I. Rodríguez Alfagame, επιμ. 1998, *Dramaturgia y puesta en escena en el teatro greco*, Madrid.

Garzya, A., επιμ. 2000, *Idee e forme nel teatro greco: atti del Convegno italo-spagnolo, Napoli 14-16 ottobre 1999 = Ideas y formas en el teatro griego: actas del Coloquio italo-español, Napoles 14-16 de octubre de 1999*, Napoli.

Gentili, B. και F. Perusino, επιμ. 2000, *Medea nella letteratura e nell'arte*, Venezia.

Goff, B., επιμ. 1996, *Tragedy, History, Theory*, Austin.

Goins, S. E., 1997, «The Date of Aeschylus' Perseus Tetralogy», *RhM* 140: 193-210.

Grisolia, R., 2001, *Oikonomia. Struttura e tecnica drammatica negli scoli antichi ai testi drammatici* [Pubblicazioni del Dipartimento di Filologia Classica dell'Università degli Studi di Napoli Federico II, 20], Napoli.

Heuner, U., 2001, *Tragisches Handeln in Raum und Zeit. Raum-zeitliche Tragik und Ästhetik in der sophokleischen Tragödie und im griechischen Theater* [Drama: Beiträge zum antiken Drama und seiner Rezeption, Beiheft 14], Stuttgart.

Ιακώβ, Δ. Ι., 1998, *Η ποιητική της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
— 2004, *Ζητήματα λογοτεχνικής θεωρίας στην Ποιητική του Αριστοτέλη*, Αθήνα: Στιγμή.

- Ιακώβ, Δ. Ι. και Ε. Παπάζογλου, επιμ. 2004, *Θυμέλη. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν. Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Lefèvre, E., 2001, *Die Unfähigkeit, sich zu erkennen. Sophokles' Tragödien*, Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Lowe, N. J., 2000, *The Classical Plot and the Invention of Western Narrative*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Melero Bellido, A., 1996, «Les autres Médées du théâtre grec», *Pallas* 45: 57-68.
- Mendelsohn, D., 2002, *Gender and the City in Euripides' Political Plays*, Oxford: Oxford University Press.
- Michelakis, P., 2002, *Achilles in Greek Tragedy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- 2006, *Euripides. Iphigenia at Aulis* [Duckworth Companions to Greek and Roman Tragedy], London: Duckworth.
- Mossman, J., επιμ. 2003, *Oxford Readings in Classical Studies. Euripides*, Oxford-New York: Oxford University Press.
- Müller, C. W., 1997, *Philoktet. Beiträge zur Wiedergewinnung einer Tragödie des Euripides aus der Geschichte ihrer Rezeption* [Beiträge zur Altertumskunde 100], Stuttgart-Leipzig: Teubner.
- Neblung, D., 1997, *Die Gestalt der Cassandra in der antiken Literatur*, Stuttgart-Leipzig: Teubner.
- Ormand, K., 1999, *Exchange and the Maiden. Marriage in Sophoclean Tragedy*, Austin: University of Texas Press.
- Πατρικίου, Ε., επιμ. 2003, *Οκτώ δοκίμια για το αρχαίο δράμα*, Αθήνα: Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Patterson, C. B., επιμ. 2006, *Antigone's Answer. Essays on Death and Burial, Family and State in Classical Athens* [Helios Special Issue 33], Lubbock: Texas Tech University Press.
- Pelling, C. B. R., επιμ. 1997, *Greek Tragedy and the Historian*, Oxford: Clarendon Press.
- 2000, *Literary Texts and the Greek Historian*, London: Routledge.
- Podlecki, A. J., 1999, *The Political Background of Aeschylean Tragedy*, Bristol: Bristol Classical Press.
- Rabinowitz, N. S. & L. Auanger, επιμ. 2002, *Among Women. From the Homosocial to the Homoerotic in the Ancient World*, Austin: University of Texas Press.
- Rehm, R., 2002, *The Play of Space. Spatial Transformation in Greek Tragedy*, Princeton.
- 2003, *Radical Theatre. Greek Tragedy and the Modern World*, London: Duckworth.

- Ringer, M., 1998, *Electra and the Empty Urn: Metatheater and Role Playing in Sophocles*, Chapel Hill.
- Rodighiero, A., 2000, *La parola, la morte, l'eroe. Aspetti di poetica sofoclea* [Studi, testi, documenti n.s. 6], Padova: Imprimerie.
- Rosenbloom, D., 2006, *Aeschylus. Persians* [Duckworth Companions to Greek and Roman Tragedy], London: Duckworth.
- Segal, C. P., 1997, *Dionysiac Poetics and Euripides' Bacchae*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- 2000, Μετάφραση Ε. Δ. Μακρυγιάννη και Ι.-Θ. Α. Παπαδημητρίου. 2001, *Οιδίπους Τύραννος. Τραγικός ηρωισμός και τα όρια της γνώσης*, Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία.
- Sifakis, G. M., 2001, *Aristotle on the Function of Tragic Poetry*, Herakleion: Crete University Press.
- Sommerstein, A. H., 1996, *Aeschylean Tragedy*, Bari: Levante.
- 2002, *Greek Drama and Dramatists*, London-New York.
- Storey, I. C. & A. Allan, 2005, *A Guide to Ancient Greek Drama*, Oxford: Blackwell.
- Uglione, R., επιμ. 1997, *Atti delle giornate di studio su Medea. Torino 23-24 ottobre 1993*, Torino.
- Ugolini, G., 2000, *Sofocle e Atene: vita politica e attività teatrale nella Grecia classica* [Ricerche Lettere Classiche 66], Roma.
- Vernant, J.-P., 1995, Μετάφραση Μ. Ι. Γιόση. 2003, *Ανάμεσα στον μύθο και την πολιτική*, Αθήνα: Σμίλη.
- Visser, T., 1998, *Untersuchungen zum sophokleischen Philoktet. Das auslösende Ereignis in der Stückgestaltung* [Beiträge zur Altertumskunde 110], Stuttgart-Leipzig: B.G. Teubner.
- Wohl, V., 1998, *Intimate Commerce. Exchange, Gender and Subjectivity in Greek Tragedy*, Austin: University of Texas Press.
- Woodford, S., 2003, *Images of Myths in Classical Antiquity*, Cambridge.
- Wyke, M., επιμ. 1998, *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean* [Gender and History 9.3], Oxford: Blackwell.
- Wyke, M., επιμ. 1998, *Parchments of Gender. Deciphering the Bodies of Antiquity*, Oxford: Clarendon Press.
- Χουρμουζιάδης, Ν. Χ., 1998, *Περί χορού. Ο ρόλος του ομαδικού στοιχείου στο αρχαίο δράμα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- 2003, *Θεατρικές διαδρομές*, Αθήνα: Στιγμή.
- Zelenak, M. X., 1998, *Gender and Politics in Greek Tragedy*, New York etc.: Peter Lang.

4. Μελέτες για το σατυρικό δράμα

- Cipolla, P., 2003, *Poeti minori del dramma satiresco. Testo critico, traduzione e commento* [Supplementi di Lexis 23], Amsterdam: Hakkert.
- Conrad, G., 1997, *Der Silen. Wandlungen einer Gestalt des griechischen Satyrspiels*, Trier.
- Kaimio, M. κ.ά., 2001, «Metatheatricality in the Greek Satyr-Play», *Arctos* 35: 35-78.
- Krumeich, R., N. Pechstein & B. Seidensticker, επιμ. 1999, *Das griechische Satyrspiel* [Texte zur Forschung 72], Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Krumeich, R., 2000, «Die Weihgeschenke der Satyrn in Aischylos' *Theoroi* oder *Ithmiastai*», *Philologus* 144: 176-192.
- Pechstein, Nikolaus, έκδ.-σχολ., 1998, *Euripides Satyrographos. Ein Kommentar zu den Euripideischen Satyrspielfragmenten* [Beiträge zur Altertumskunde 115], Stuttgart-Leipzig: B.G. Teubner.
- Pozzoli, O., κείμε.-μτφρ.-σχολ., 2004, *Eschilo, Sofocle, Euripide. Drammi satireschi* [BUR: Classici Greci e Latini], Milano: RCS Libri S.p.A.
- Schmidt, M., 1995, «Linos, Eracle ed altri ragazzi. Problemi di lettura», σσ. 13-31, στο *Modi e funzioni del racconto mitico nella ceramica greca, italiota ed etrusca dal VI al IV secolo a.C. Atti del Convegno internazionale Raito di Vietri sul Mare, Auditorium di Villa Guariglia, 29-31 maggio 1994*, Salerno.
- Scholl, A., 2000, «Die älteste Satyrmaske des griechischen Theaters? Zur Kopie eines frühklassischen Reliefs in Kopenhagen», *AntK* 43: 44-52.
- Tiverios, M., 2000, «The Satyr-Play *Sphinx* of Aischylos again», σσ. 477-487, στο *Agathos daimon. Mythes et cultes. Études d'iconographie en l'honneur de Lilly Kahil* [BCH Suppl. 38], Paris.
- Voelke, P., 2001, *Un theatre de la marge. Aspects figuratifs et configurationnels du drame satyrique dans l'Athènes classique*, Bari.

5. Μελέτες κυρίως για τις αρχαιοελληνικές θεατρικές παραστάσεις, τους συντελεστές και τα θέατρα (ενίοτε με αναφορές στην πρόσληψη της τραγωδίας)

- Aneziri, S., 2002, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft*, Stuttgart.
- Avezzi, G., 1999, *Didaskaliai. Tradizione e interpretazione del dramma attico*, Padova.
- Axer, J. & W. Görler, επιμ. 1997, *Scaenica Saravi-Varsoviensia: Beiträge zum antiken Theater und zu seinem Nachleben*, Warsaw.
- Bélis, A., 1999, *Les musiciens dans l'Antiquité*, Paris.

- Bergmann, B. και C. Kondoleon, επιμ. 1999, *The Art of Ancient Spectacle* [Studies in the History of Art 56, Center for Advanced Study in the Visual Arts, Symposium Papers 34], New Haven-London: National Gallery of Art, Washington DC.
- Bernabò Brea, L., 1998, *Le maschere ellenistiche della tragedia greca* [Cahiers du Centre Jean Bérard XIX], Napoli.
- 2001, *Maschere e personaggi del teatro greco nelle terracotte liparesi*, Roma.
- Binder, G., B. Effe, R. F. Gleis & T. Linken, επιμ. 1998, *Das antike Theater. Aspekte seiner Geschichte, Rezeption und Aktualität* [Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 33], Trier.
- Boegehold, A. L., 1999, *When a Gesture Was Expected. A Selection of Examples from Archaic and Classical Greek Literature*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- 1999, «Antigone Nodding, Unbowed», σσ. 19-23, στο *The Eye Expanded. Life and the Arts in Greco-Roman Antiquity*, επιμ. F. B. Titchener και R. E. Moorton, Berkeley.
- Bonanno, M. G., 1996, «Tutto il mondo (greco) è teatro. Appunti sulla messa-in-scena greca non solo drammatica», *Aevum Antiquum* 9: 49-71.
- Burkert, W., 2001, *Savage Energies. Lessons of Myth and Ritual in Ancient Greece*, Chicago.
- Carpenter, T. H., 1997, *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*, Oxford.
- Chaniotis, A., 1995, «Sich selbst feiern? Städtische Feste des Hellenismus im Spannungsfeld von Religion und Politik», σσ. 147-172, στο *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium München 1993* [Vestigia 47], επιμ. M. Wörle & P. Zanker, München.
- 1997, «Theatricality beyond the Theater. Staging Public Life in the Hellenistic World», *Pallas* 47: 219-259.
- Ciancio Rossetto, P. & G. Pisani Santorio, (Noέμβ.) 1997, «A teatro con gli antichi», *Archeo* XIII.153: 44-55.
- Cillo, P., 1993 [1994], «La cetra di Tamiri: mito e realtà musicale», *AION ArchStAnt* 15: 205-244.
- Csapo, E., 2001, «The First Artistic Representations of Theatre. Dramatic Illusion and Dramatic Performance in Attic and South Italian Art», σσ. 17-38, στο *Theatre and the Visual Arts*, επιμ. G. Sanguinetti Katz, V. Golini & D. Pietropaolo, New York-Ottawa-Toronto.
- Csapo, E. & M. C. Miller, επιμ. 2007, *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond. From Ritual to Drama*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Delavaud-Roux, M.-H., 1995, *Les danses dionysiaques en Grèce antique*, Aix-en-Provence.

- Di Benedetto, V. & E. Medda, 1997, *La tragedia sulla scena. La tragedia greca in quanto spettacolo teatrale*, Torino.
- Duncan, A., 2006, *Performance and Identity in the Classical World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Easterling, P. E. & E. M. Hall, επιμ. 2002, *Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Edmunds, L. & R. W. Wallace, επιμ. 1997, *Poet, Public, and Performance in Ancient Greece*, Baltimore.
- Goldhill, S. & R. Osborne, επιμ. 1999, *Performance Culture and Athenian Democracy*, Cambridge.
- Guiraud, H., 1996, «La figure de Médée sur les vases grecs», *Pallas* 45: 207-218.
- Hall, P., 2000, *Exposed by the Mask. Form and language in drama* [The Clark lectures 2000], London.
- Hintzen-Bohlen, B., 1997, *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg. Die Denkmäler und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v.Chr.*, Berlin.
- Hose, M., 1995, *Drama und Gesellschaft. Studien zur dramatischen Produktion in Athen am Ende des 5. Jahrhunderts* [Drama Beiheft 3], Stuttgart.
- Hugoniot, C., F. Hurlet & S. Milanezi, επιμ. 2004, *Le statut de l'acteur dans l'Antiquité grecque et romaine*, Tours: Presses Universitaires François-Rabelais.
- Kaimio, M., 1999, «The Citizenship of the Theatre-Makers in Athens», *WürzJb* 23: 43-61.
- Katz, M. A., 1998, «Did the Women of Ancient Athens attend the Theater in the Eighteenth Century?», *CP* 93: 105-124.
- Knell, H., 2000, *Athen im 4. Jahrhundert v.Chr. – Eine Stadt verändert ihr Gesicht. Archäologisch-kulturgeschichtliche Betrachtungen*, Darmstadt.
- Knittlmayer, B., 1997, *Die attische Aristokratie und ihre Helden. Untersuchungen zu Darstellungen des trojanischen Sagenkreises im 6. und frühen 5. Jahrhundert v.Chr.* [Archäologie und Geschichte 7], Heidelberg.
- Lada-Richards, I., 1997, «'Estrangement' or 'Reincarnation'? Performers and Performance on the Classical Athenian Stage», *Arion* 5.2: 66-107.
- Landels, J. G., 1999, *Music in Ancient Greece and Rome*, London-New York.
- Larmour, D. H. J., 1999, *Stage and Stadium: Drama and Athletics in Ancient Greece* [Nikephoros Beihefte 4], Hildesheim.
- Leclant, J. & J. Jouanna, επιμ. 1998, *Le théâtre grec antique. La tragédie. Actes du 8ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 3 & 4 octobre 1997*, Paris: Académie des Inscriptions et Belles Lettres.
- Le Guen, B., επιμ. 1997, *De la scène aux gradins. Théâtre et représentations dramatiques après Alexandre le Grand* [= *Pallas* 47].

- 1998, «Réflexions sur l'activité théâtrale dans le monde hellénistique: à propos de trois synthèses récentes», *Topoi* 8: 53-94.
- 2001, *Les associations de Technites dionysiaques à l'époque hellénistique. I: Corpus documentaire. II: Synthèse* [Études d'Archéologie Classique 11-12], Nancy.
- Marshall, C. W., 1999, «Some Fifth-Century Masking Conventions», *G&R* 46: 188-202.
- Matheson, S. B., 1995, *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens*, Madison, Wisconsin.
- Mathiesen, T. J., 1999, *Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, Lincoln, Nebraska.
- Meier, M., 1999, «Peisistratos auf dem Thespis-Karren. Die Geschichte von Solon und Peisistratos im Spiegel einer kaiserzeitlichen Deutung», *WürzJb* 23: 181-188.
- Mikalson, J. D., 1998, *Religion in Hellenistic Athens*, Berkeley.
- Molinari, C., επιμ. 1994, *Il teatro greco nell'età di Pericle*, Bologna.
- Moraw, S., & E. Nölle, επιμ. 2002, *Die Geburt des Theaters in der griechischen Antike*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Moretti, J.-C., 2000, «Le théâtre du sanctuaire de Dionysos Éleuthéreus à Athènes au Ve s. av. J.C.», *REG* 113: 275-298.
- 2001, Μετάφραση Ε. Δημητρακοπούλου. 2002, *Θέατρο και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Πατάκης.
- Mosconi, G., 2000, «La democrazia ateniese e la "nuova" musica. L'Odeion di Pericle», σσ. 217-316, στο *Synaulia. Cultura musicale in Grecia e contatti mediterranei* [AION Quaderni 5], επιμ. A. C. Cassio, D. Musti & L. E. Rossi, Napoli.
- Μποσνάκης, Δ. και Δ. Γκαγκτζής, επιμ. 1996, *Αρχαία θέατρα, θέατρα θέας άξια*, Αθήνα.
- Naerebout, F. G., 1997, *Attractive Performances. Ancient Greek Dance: Three Preliminary Studies*, Amsterdam.
- Nielsen, I., 2001, *Cultic Theatres and Ritual Drama. Regional Development and Religious Interchange between East and West Antiquity* [Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 4], Aarhus.
- Noel, D., 1997 [2000], «Les Grandes Dionysies», *AION ArchStor* n.s. 4: 69-86.
- Paléothodoros, D., 1999, «Pisistrate et Dionysos: mythes et réalités de l'érudition moderne», *Les Études Classiques* 67: 321-340.
- Παπαθανασόπουλος, Θ. Γ., 1993, *Το ιερό και το θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα*, Αθήνα.
- Poe, J. P., 1996, «The Supposed Conventional Meanings of Dramatic Masks. A Re-examination of Pollux 4.133-154», *Philologus* 104: 306-328.

- Pöhlmann, E., επιμ. 1995, *Studien zur Bühnendichtung und zum Theaterbau der Antike* [Studien zur klassischen Philologie 93], Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: Lang.
- 2000, *Δράμα και μουσική στην αρχαιότητα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- 2001, «Realität und Fiktion auf der attischen Bühne des 5. und 4. Jh.», *WS* 114: 31-46.
- Pöhlmann, E. & M. L. West, 2001, *Documents of Ancient Greek Music. The Extant Melodies and Fragments Edited and Transcribed with Commentary*, Oxford.
- Porter, J. R., E. Csapo, C. W. Marshall & R. C. Ketterer, επιμ. 1999, *Crossing the Stages. The Production, Performance and Reception of Ancient Theater* [Syllecta Classica 10], Iowa City.
- Rispoli, G. M., 1996, «La voce dell'attore nel mondo antico: teorie e tecniche», *Acme* 49: 3-28.
- Rutter, N. K. & B. A. Sparkes, επιμ. 2000, *Word and Image in Ancient Greece* [Edinburgh Leventis Studies 1], Edinburgh.
- Schefold, K., 1997, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, Basel.
- Scheithauer, A., 1997, «Les aulètes dans le théâtre grec de l'époque hellénistique», *Pallas* 47: 107-127.
- Σηφάκης, Γ. Μ., 2007, *Μελέτες για το αρχαίο θέατρο*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Susanetti, D., 2003, *Il teatro dei greci. Feste e spettacoli, eroi e buffoni*, Roma.
- Taplin, O., 1998, «Narrative Variation in Vase-Painting and Tragedy», *AntK* 41: 33-39.
- Vara Donado, J., 1996, *Origen de la tragedia griega*, Cáceres-Salamanca.
- Wiles, D., 2000, *Greek Theatre Performance. An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, P., 2000, *The Athenian Institution of the Khoregia. The Chorus, the City and the Stage*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Χανδριώτης, Ε. Δ., 1996, *Η προσφώνηση των θεατών στην αρχαία ελληνική τραγωδία* (διδ. διατρ.), Λευκωσία.

6. Μελέτες για την πρόσληψη της τραγωδίας

- Βαροπούλου, Ε., 2002, *Το ζωντανό θέατρο. Δοκίμιο για τη σύγχρονη σκηνή*, Αθήνα: Άγρα.
- Bierl, A., 1996, *Die Orestie des Aischylos auf der modernen Bühne. Theoretische Konzeptionen und ihre szenische Realisierung*, Stuttgart: Metzler.

- Γεωργουσόπουλος, Κ., Σ. Γώγος, κ.ά., επιμ. 2002, *Επίδαυρος, το αρχαίο θέατρο, οι παραστάσεις*, Αθήνα: Μίλητος.
- Davidson Reid, J. (σε συνεργασία με τον C. Rohmann), 1993, *The Oxford Guide to Classical Mythology in the Arts, 1300-1990s*, 2 τόμοι, New York-Oxford: Oxford University Press.
- Dawe, R. D., 1996, *Sophocles: The Classical Heritage*, New York: Garland Publishing.
- Dunn, F. M., επιμ. 1996, *Sophocles' Electra in Performance*, Stuttgart.
- Επτανησιακή Γραμματεία Ελληνιστών, 1999, *Παραστάσεις αρχαίου ελληνικού δράματος στην Ευρώπη κατά τους νεότερους χρόνους*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Flashar, H., επιμ. 1997, *Tragödie. Idee und Transformation* [Colloquium Rauricum Band 5], Stuttgart-Leipzig: B.G. Teubner.
- Garland, R., 2004, *Surviving Greek Tragedy*, London: Duckworth.
- Lecoq, J., 1997, *Μετάφραση Έ. Βόγλη*. 2005, *Το ποιητικό σώμα. Μία διδασκαλία της θεατρικής πράξης*, Αθήνα: ΚΟΑΝ.
- McDonald, M., 1992, *Μετάφραση Π. Μάτεσις*. 1993, *Αρχαίος ήλιος, νέο φως. Το αρχαίο ελληνικό δράμα στη σύγχρονη σκηνή*, Αθήνα: Εστία.
- 2001, *Sing Sorrow. Classics, History, and Heroines in Opera*, Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Μαυρομούστακος, Π., 2005, *Το θέατρο στην Ελλάδα 1940-2000. Μια επισκόπηση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μερκούρης Σ., επιμ. 1993, *Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο. Η επίδρασή του στην Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: ΚΑΠΟΝ.
- επιμ. 1998, *Μια σκηνή για τον Διόνυσο. Θεατρικός χώρος και αρχαίο δράμα*, Θεσσαλονίκη: ΚΑΠΟΝ.
- Πατσαλίδης, Σ., 1997, *(Εν)τάσεις και (Δια)στάσεις. Η Ελληνική Τραγωδία και η Θεωρία του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Patsalidis, S. & E. Sakellaridou, επιμ. 1999, *(Dis)Placing Classical Greek Theatre*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Riemer, P. & B. Zimmermann, επιμ. 1998, *Der Chor im antiken und modernen Drama*, Stuttgart: Metzler.
- Vasseur-Legagneux, P., 2004, *Les tragédies grecques sur la scène moderne. Une utopie théâtrale*, Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion.
- Walton, J. M., επιμ. 1987, *Living Greek Theatre. A Handbook of Classical Performance and Modern Production*, Westport. Μτφρ. Κ. Αρβανίτη και Β. Μαντέλη, 2007, *Το αρχαίο ελληνικό θέατρο επί σκηνής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Χασάπη-Χριστοδούλου, Ε., 2002, *Η ελληνική μυθολογία στο νεοελληνικό δράμα*, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σημείωση.* Στο κεφάλαιο 11 του Οδηγού παρουσιάζονται οι σημαντικότερες σύγ-

χρονες θεατρικές παραστάσεις αρχαιοελληνικών τραγωδιών μέχρι το 1994. Για τις παραστάσεις και τη βιβλιογραφία μέχρι το 2004 περίπου, είναι εξαιρετικά χρήσιμοι τρεις συλλογικοί τόμοι του Αρχείου Παραστάσεων Αρχαίου Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δράματος (Archive of Performances of Greek and Roman Drama) της Οξφόρδης, που περιέχουν στο τέλος αναλυτική βιβλιογραφία για την πρόσληψη, καθώς και εκτενείς καταλόγους θεατρικών παραστάσεων αρχαίων τραγωδιών και νεότερων θεατρικών ή οπερατικών έργων με επιρροές από αρχαίες τραγωδίες:

Hall, E., F. Macintosh & O. Taplin, επιμ. 2000, *Medea in Performance 1500-2000*, Oxford: Legenda.

Hall, E., F. Macintosh & A. Wrigley, επιμ. 2004, *Dionysus since 69. Greek Tragedy at the Dawn of the Third Millenium*, Oxford: Oxford University Press.

Macintosh, F., P. Michelakis, E. Hall & O. Taplin, επιμ. 2005, *Agamemnon in Performance 458 BC to AD 2004*, Oxford: Oxford University Press.

Ευρετήριο

αρχαίων και νέων ονομάτων, θεμάτων και αρχαιοελληνικών λέξεων

Σημείωση: οι πλάγιοι αριθμοί δηλώνουν τις σελίδες με τις εικόνες του βιβλίου.

Αγάθων 6, 83, 232, 314	«Χορευτές της Βασιλείας» 104, 105
Ανθεύς 145, 279	βλ. και αγγελιαφόροι· δούλοι προ-
σωπεία· λήμματα για τους τρα-
γικούς ποιητές
Αγαμέμνων, βλ. Αισχύλος	αγγελιαφόροι 167-168, 171, 185, 230,
301
αγγειογραφία 103-133, 320	αγγειογραφικές παραστάσεις 119-
121, 120, 122, 126-130, 128,
168
αγγεία με επιγραφή του τύπου «ο Χ
είναι όμορφος» 107-108, 132	αγροτικές εορτές, βλ. Διονύσια, Αγρο-
τικά
αγγείο του Προνόμου 108-111, 109	αγώνας λόγων, τυπική σκηνή στην τρα-
γωδία 190, 201, 519
αγγείο των «Χορηγών» 111-112, 113	άγωνία, βλ. ανταγωνιστική νοοτροπία
αγωνοθέτες 320
αττικά αγγεία 16, 103-111, 104, 106,
109, 115, 129-133	Αθήνα, αρχαία 4, 31-52
αυλητές 16, 106, 106	Αγορά 33
ζωγράφος του Καποντάρσο 126-130,
128	Ακρόπολη 26, 87, 150
θέματα από την κωμωδία 111-112,
113	επιβεβαίωση της ανωτερότητας της
Αθήνας στην τραγωδία 148-
153
θέματα από τον διθύραμβο 132-133
(υποσημ. 6)	θέατρο Ηρώδου Αττικού 435, 463
θραύσματα αττικού αγγείου με πα-
ράσταση ταφικής πυράς 105-
106, 106, 130	θέατρο του Διονύσου, λιθόκτιστο
21, 51, 86
κατωιταλικά αγγεία 5-6, 110-130,
112, 113, 116, 117, 120, 122,
125, 127, 131, 133	ιστορία 31-52
πολιτικά θέματα 132-133	και Θήβα 33, 149-150, 152
σάτυροι και σατυρικά δράματα 56,
61, 66 (υποσημ. 31), 108-110,
109, 132-133 (υποσημ. 26)	κριτική από την τραγωδία 178-179
σικελικά αγγεία 60 (υποσημ. 23), 128	Ποικίλη Στοά 132